

ՔՐՈՆԻԿ

— 00 —

Լեւոն Բաշալեանի ի պատիւ ցերեկոյրը — Փարիզի Հայ Գրողներու Ընկերութիւնը գեղեցիկ դադարարն ունեցած էր կազմակերպելու ի պատիւ վաստակաւոր գրագէտ Լեւոն Բաշալեանի ցերեկոյթ մը որ տեղի ունեցաւ Փետր. 24ի կիրակի օրը Միսիփուալիթէի սրահներէն մէկուն մէջ: Նախագահեց Պ. Գարրիէլ Նորատունկեան, որուն բացման ճառը կարգաց Պ. Սեդրակ Քարեան: Հրաւիրուած էին խօսելու Տիկին Անայիս եւ այս տողերը գրողը: Ասալինը ոգեց՝ բանաստեղծական քանի մը էջերու մէջ զոր յազմունքով կարգաց՝ Պոլսոյ Մասիս Հանդէսի եւ Հայրենիք օրաթերթի շրջանը, եւ անոր մէջ Բաշալեանի կատարած կարեւոր գերն ի վեր հանեց: Տիգրան Կամսարական, որ անհանդիստ ըլլալով՝ չէր կարողացած անձամբ ներկայ գտնուիլ այս հանդիսութեան, Բաշալեանի հանդէպ իր եղբայրական սիրոյ ու որդատագին հիացման արտայայտութիւնը բանաձեւած էր վեհօգի նամակի մը մէջ, զոր հաճած էր ինծի ուղղել որպէս զի կարգայի իմ բանաստեղծութենէս ասալ, ինչպէս եւ բրի: Ինձմէ յետոյ, Պ. Ռաֆայէլ Զարգարեան կարգաց Բաշալեանի ամենէն աղուոր էջերէն մին, Յեղին Զայնը, որմէ վերջը խօսք ասաւ Գրողներու Ընկերութեան ստեղծագործ, Պ. Մկրտիչ Պարսամեան: Վերջին ճառն արտասանեց Բաշալեան:

Ընտիր ու հոծ բաղմունքին մը, որ սրահը

լեցուցած էր, իր ջերմ ծափերով մասնակցեցաւ յարգանքի եւ սքանչացման զգացումներուն զոր բանաստեղծը կ'արտայայտէին արեւմտահայ գրականութեան վարդեաներէն մէկուն հանդէպ: Հայ մտաւոր կեանքի նշանակալից տօն մըն էր այս, ուր վաստակաւոր ժամանակակից հայ արձակի նրբագոյն արուեստագէտներէն մին:

Անահիտի ներկայ թիւին մէջ կը հրատարակեմ Կամսարականի նամակը, ինչպէս եւ Բաշալեանի ճառը զոր իմ խնդրանքովս զբիտաւ, ու կ'ուզեմ այստեղ ամփոփել՝ քանի մը լրացումներով՝ ինչ որ բաւ այն օրը իմ բանաստեղծական մէջ:

Բաշալեան իր երեւումն բրաւ Արեւելք օրաթերթին եւ քիչ յետոյ անոր իրր գրական յաւելումը հրատարակուող Մասիս ամսաթերթին մէջ, որոնց երկուքն ալ զլիտաւոր մտաւորական ուժը Արփիար Արփիարեանն էր: Ան աշակերտ մըն էր Ռեթէս Պէրպէրեանի, ե իր առաջին յօդուածներուն մէջ կը տեսնուէր, հաղիւ քիչ մը մեղմացած, այն գրարարախառն ուղիարհարարը որուն յարած կը մնար Առաջին Տերեւի հեղինակը՝ Գարագաշեանի, Յակոբ Գուրգէնի, Թովմաս Թէրպեանի եւ ուրիշ ծանօթ գրողներու, ինչպէս եւ Վենետիկեան Միսիփարեաններուն հետ: Ազգեցութեանը տակ Արփիարեանի, — որ թէեւ Վենետիկի Միսիփար-

եանց աշակերտ, ջերմ ջատագով մըն էր ան-
խառն աշխարհարարի եւ պարզ ժողովրդական
սճի, շատ չանցած՝ Բաշալեան ինքն իսկ չարե-
ցաւ աշխարհարարեան զպրոցին։ Նոյն տունն,
Արփիարեան, ազգեցութեան տակ Գրիգոր Ար-
ծրունիի՝ սրտ չխոցողն էր, կը շարունակէր
եւ կը դարգացնէր այն գործը զոր արեւմա-
հայց մէջ արդէն սկսած էին Յարութիւն Ար-
վաճեան, Խաչատուր Մկրտչեան, Օրսէն Խո-
ճատարեան, Մատթէոս Մամուրեան, Յակոբ
Պարսնեան, այսինքն ազատամիտ ու յառաջդի-
մական սպառ՝ մեր բարեբերուն ու մեր հա-
տառութեանց թերութիւններն անխնայ ձող-
կող սուր քննադատութեան մը վրայ չիմնուած
հրապարակագրութիւն մը եւ անոր բնկերացող,
զայն շեշտող հեղնարանական քրոնիկագրու-
թիւն մը։ Դարձեալ, նոյն շրջանին, Արփիար-
եան իր կատակ մը նորովէպով, Գրիգոր Զո-
րայ իր Անկետացած սերունդ մը վիպակով եւ
Տիգրան Կամսարական իր Վարժապետի Աղջի-
կը վէպով, երեքն ալ իրարմէ անկախօրէն, ե-
րեքն ալ հետեւելով Փրանսական իրապաշտ
գրականութեան վարդաներուն, արեւմտահա-
յց մէջ գէտ միասնեան արիւղ բամբակի ուղ-
ղութեան գէժ հակադրող շարժում մը կը
ստեղծէին, հայ իրապաշտ զպրոցին չիմերը կը
գնէին, (միեւնոյն տունն Շիրմանդաղէ նոյն
բանը կ'ընէր արեւելահայց մէջ իր առաջին
վիպակներով)։ Արեւելի միջավայրին մէջ,
Բաշալեան ինքն ալ, Արփիարեանի բացած
ճամբէն քայլելով, կը թօթափէր բամբակի ճա-
շակը զոր տուած էր Պէրպէրեան վարժացանին
մէջ ու կը յարէր իրապաշտ ուղղութեան, ու-
րան Փրանսացի մեծ վարդաները, Ֆրոպէս,
Մօփասան, Տօակ, Զօրա իր ալ նախնարած
հեղինակներն ու գեղեցկագիտական առաջ-
նորդները կը դառնային։ Բայց Բաշալեան կը
պահէր այն հմուտ գրողական եւ խղճամիտ
ուսուցիչէն որ էր Պէրպէրեան՝ ինչ որ կար
անոր մէջ ամուր եւ ազնիւ, գեղեցիկ հայ լե-
զուին պաշտամունքը, ճարտար շարագրու-

թեան հոգածութիւնը, ճշգրիտ ու յստակ սճի
բժախնդիր հետամտութիւնը։ Եւ, օժտուած ի-
րնէ արուեստագէտի խառնուածքով մը, կը
դառնար քիչ յետոյ արեւմտահայ աշխարհա-
րարի ամենէն նուրբ վարդապետ, իր շրջանի ա-
մենէն խնամաւ, վաշխաւ, կատարեալ արձա-
կագիրը։

Արփիարեան այդ շրջանին՝ շատ կարեւո-
րութիւն էր տար լեզուի մաքրութեան ու սճի
կատարելութեան։ Ինչ կը դադարեցնէր եւ իր
նպատակակէտն էր դանձր արտայայտել. առ-
ջորտած, արիւղատուած էր պայքարի սպառ
ու հեղնական մղումներով, եւ իր գրիչը է՛ն
առաջ տառնց գործիք դարձրնել կ'ուզէր, կա-
րելի եղածին չափ պարզ, ժողովուրդին մատ-
չելի ձեւով գրելը անհրաժեշտ նկատելով ու
յղկեալ սճը գրեթէ արհամարհելով (1896էն յե-
տոյ, Եւրոպա գալէն ետքը, երբ սկսաւ ինք ալ
Մերֆիւր տը ֆրանսի լոթէրեցոյ մը դառնալ,
փոխեց իր գրելու ձեւը եւ արտայայտել արուես-
տի տեսակէտով լաւագոյն իր գործերը, աւելի
ճիշտ լեզուով, աւելի նուրբ սճով)։ Բաշալեան
խրացուցած էր Փրանսական արձակին մեծ
արուեստագէտներուն յատկութիւնները, շա-
րագրութեան մէջ խոտցում՝ աւելորդին յա-
պումամբ, էականին շեշտամբ, ներդաշնակ
ու յստակ կառուցուածք՝ նիւթին արտայայտ-
ման մէջ, ճշգրիտ ու հարողաւ լեզու («զանկ
ամէն մէկ դադարարի կամ զգայութեան հա-
մար միակ ճիշդ բառը որ կայ եւ զայն Փրոպին
մէջ իր բուն տեղը գնէլ», ինչպէս կ'ըսէր մեծ
Ֆրոպէս իր աշակերտ Մօփասանին), հակիրճ,
ժուժկալ ու նոյն տունն վաշխաւ, նոր, լաւ
հաւասարակշռուած Փրոպներով առոյգ եւ ա-
մուր սճ մը։ Փրանսական հոշակաւ արձակը
ունի ուրիշ երեւոյթ մըն ալ, որ գեղեցիկ է
այլապէս, այն է Ռուպէլի, Մոնթէլէնի, Պո-
սիէի, Տիարոյի, Ռուսոյի, Պարլաբի, Պարպե-
տ'Օրվիլլիի, Վիլիս տը Լիլ Ատանի, Կոնքուր-
ներու լայնածաւալ, բարձրադաս, մանուածա-
պատ եւ սակայն դարձեալ հզօր ու բարձրօրէն

ներդաշնակ պարբերութիւնը: Բաշալեան կը նախընտրէր Լազարիւսէրի, Վոլթէրի, Ֆլուպէրի, Մոփասանի հակիրճ ու վճիռ արձակը, եւ այդ վարպետներուն լաւագոյն հայ աշակերտն եղաւ:

Այդ միջոցին, եւս, Կեղերոնականի ուսանող, արդէն սկսած էր արտադրել ոտանաւոր ու արձակ գրութեան, բովանդակ ուղղութեամբ համակուած եւ գրարախառն աշխարհարարով շարադրուած, ազդեցութեան տակ Հիւկոյի, Լամարթինի, Միւսէի, Վինէի, Ալիշանի, Պէշիկթաշեանի, Թէրզեանի եւ Տէմիրճիպաշեանի (այս վերջին երկուքը որ ուսուցիչներս էին Կեղերոնականի մէջ, զիս մասնաւորապէս կը մղէին յամենայ գրարախառն աշխարհարարին մէջ որուն իրենք մինչեւ վերջը յարած մնացին): Արփիարեանի, Բաշալեանի, Զօհրայի ու Կամարականի գրականութիւնն է, որ զիս հրապուրելով իր նորութեամբ ու կենդանութեամբ, վերջնապէս քաշեց զիս դէպ ի անխառն աշխարհարարի դպրոցը, որուն ջատագովներէն մին էր նաեւ Կեղերոնականի մէկ ուրիշ ուսուցիչս, Մինաս Զերայ. անիկա շատոնց սկսած էր մաքուր աշխարհարարի դատը պաշտպանել, բայց՝ անընդունելի քերականական ձեւեր մտցնելով լեզուին մէջ՝ չէր յաջողած տալ գեղեցիկ ու կատարեալ աշխարհարարի օրինակը: Արեւելք - Մասիսի այդ խումբին շնորհիւ է դարձեալ որ եւս միուեցայ հետանալ բովանդակէն (զոր սակայն ամբողջապէս երբեք չեմ լքած, եւ դո՛ւ եմ ատոր համար, որովհետեւ անոր մէջ յաւիտեական ու բարձր գեղեցկութեան ազդիւրներ կան) ու ձգտեցայ: դէպ ի իրապաշտ, ու աւելի լայն բանաձեւով մը՝ դէպ ի կենդանի, ուղղակի, անձնական գրականութիւնը, դէպ ի արդիական ոգին, զոր դուռ գրական մարդին մէջ ինծի ճանչցուց նաեւ ու նոյն իսկ աւելի լայն կերպով (մանաւանդ բանաստեղծութեան համար) եղիա Տէմիրճիպաշեան, որ մեր մէջ Հայնէի, Էսկար Փօի, Պատկէրի ու Վերլէնի, Վերլէի եւ Պարպէ տ'Օր-

վիյիի, Մալարմէի եւ Ռոլինսոյի անուններն առաջին անգամ արտասանուին եղած է: Իմ առաջին գրական էջերս — ինչպէս եւ ժամանակակից Ֆրանսացի մեծ գրողներէ թարգմանութիւններս — եւ տարած եմ, Արեւելքի խմբագրատունը, Բաշալեանին, իբր մեր նորայայտ ու նորամիտ վարպետներուն մէջ ինծի սմենէն աւելի մօտիկ ու սիրելի գրագէտին, եւ ան զիս առաջին խրախուսողներէն մին եղած է, Թղլեանէն յետոյ (որ Պէշիկթաշի թաղային վարժարանին մէջ իմ գրականութեան ուսուցիչս եղած եւ առաջին ոտանաւոր թութովումներս 1885ի Բուրաստանի Մանկանցին մէջ հրատարակած էր), Թերզեանին, Տէմիրճիպաշեանին, Զերային ու Պետրոս Աղամեանին հետ, որ Կեղերոնականի ուսանողութեան շրջանին իմ գրական անդրանիկ արտադրութեանցս հանդէպ իրենց յայտնած համակրութեամբ ուժ տուին ինծի: Բաշալեանն է որ, գրական եղբօր մը ջերմութեամբ գնահատելով իմ սկսնակի էջերս մէջ ինչ որ կար գրական ու ինքնայատուկ, ցոյց տալով նաեւ ձեւի թերութիւնները զոր կը նկատէր *անոնց* մէջ, եւ հարբեկալով զանոնք Արեւելքի ու յետոյ Մասիսի մէջ, մեր գրական հրապարակին միայն երեւումս դիւրացուց եւ իմ լեզուիս ու ոճիս կազմաւորման մէջ իր ազդեցութեան բաժինն *աւելցաւ*: Ատոր համար իրեն հանդէպ ունիմ երախտագիտութիւն մը որ անջնջելի է:

Բաշալեան, հետեւելով դարձեալ Արփիարեանի, որ Հնչակեան կուսակցութեան յարող թրքահայ առաջին մտաւորականներէն մին եղած էր, այդ կուսակցութեան մէջ էր մտած: Երկուքին ալ — ու իրենց գրական խումբէն՝ այդ երկուքին միայն — ոչ միայն հրապարակադրական էջերուն, այլ նոյն իսկ նորամէկներուն մէջ այդ լմբոստ, « յեղափոխական » լարը, մերթ, խուլ ու թաքուն կերպով, բայց իրադեմներուն համար որոշապէս հասկանալի, կը զգացուէր: Արեւելք - Մասիսի այդ շրջանին, եւ մանաւանդ երբ Մասիսը բոլորովին

յանձնուեցաւ Արփիարեանի եւ Բաշալեանի ու իրր գրական երկշարաթաթերթ հրատարակուեցաւ, Բաշալեան տուաւ իր — ու մեր նոր գրականութեան — լաւագոյն նորավէպներէն մէկ քանին, որոնք Տէմիրճիպաշեանի այդ շրջանին հրատարակած մէկ քանի արձակ ու ոտանաւոր հանճարեղ ու տարօրինակ քերթուածներուն, Թերզեանի ու Ալթեանի բոմանթիկ վեհաշունչ քնարերգութեանց, Զօհրապի կենսալից ուժեղ նորավէպներուն, Արփիարեանի սիրուն քրոնիկներուն, երգիծականներուն ու պատմուածքներուն, Կամսարականի քննադատական ու գեղարուեստական հիւթալից էջերուն հետ ու նաեւ այն մեծարժէք գրութեանցներուն զոր կը շարունակէին տալ Պարոնեան եւ Մամուրեան, այդ օրերու արեւմտահայ գրականութեան լաւագոյն արտագրութիւններն էին:

Եւ ահա 1889ի վերջերը, Արփիարեան ուրիշ Հնչակեան գործիչներու հետ՝ կը ձերբակալուէր ու Բաշալեան կը փախչէր Փարիզ: Ատեն մը Մասիսը կը դադրէր:

1891ին, Արփիարեան, բանտէն ելլելէ քիչ յետոյ, Յովհաննէս Շահնազարի հետ, կը հիմնէր Հայրենիք օրաթերթը, ուր Արեւելք — Մասիսով սկսուած հայ գրական ու հանրային կեանքի վերանորոգման շարժումը իր դադաթեակէտին կը հասնէր: Շահնազար հոն կը բերէր ոչ միայն իր փաստարանական ասպարէզէն վաստակած գրածը որ կարելի կը դարձնէր թերթին հրատարակութիւնը, այլ եւ ջղուտ, պայքաշող հրապարակագրի մը գրիչը, որ յայտնութիւն մը եղաւ:

Արփիարեան կը շարունակէր իր համեղ քրոնիկները, երգիծական էջերը եւ ազատաշունչ հրապարակագրական յօդուածները (ազատաշունչ ինչքան որ հետզհետէ խառնացող համրեան գրաքննութիւնը թոյլ կուտար): Զօհրապ, Կամսարական, Ասիական իրենց տաղանդաւոր աշխատակցութիւնը կը բերէին: Եւ իրր օգնական խմբագիր՝ Արփիարեանին կ'ա-

ջակէր, սպասելով Բաշալեանի Փարիզէն վարձին, ու կուտայի բանաստեղծութիւններ, Փրանսական նոր գրականութեան ուշագրաւ էջերու խաղաղամտութիւններ եւ գրական քննադատութեան առաջին փորձերս: Բաշալեան Փարիզէն կը դրկէր գրական հոյակապ էջեր, Կրիստի, Սիրայ Գիշեր, որոնք օր մը մեր ծագկաճաղներուն մէջ պիտի անցնին ու հոն ընդ միշտ մը — նան՝ իրր կատարեալ արձակի եւ մաքուր ու ալլ եւս իր ոգւոյն համեմատ յղուած, նրբացած, գեղեցիկ աշխարհարարի ընտիր էջեր: Քանի մը ամիս յետոյ, Բաշալեան դարձաւ Պոլիս եւ եղաւ մշտական աշխատակիցը խմբագրապետ Արփիարեանին եւ տնօրէն Շահնազարին. իրապէս, եթէ թերթին վարիչները Շահնազարը եւ Արփիարեանն էին, Բաշալեան գրական խմբագրապետն էր: Փարիզ անցուցած ամիսները Փրանսական նոր մշակույթին հետ անմիջական շփման մէջ գնելով գինքը, աւելի եւս ճոխացուցած ու զարգացուցած էին իր գրական կազմութիւնը, աւելի եւս նրբացուցած էին իր ճաշակը, եւ Հայրենիքը այդպիսի գիտակից ու խղճամիտ գրագէտի մը գեղավարութեան տակ դարձաւ մեծարժէք օրկան մը, ամէնէն կենդանի, ամէնէն նորոգիչ, ամէնէն բեղմնաւոր թերթը զոր արեւմտահայերն ունեցած ըլլային մինչեւ այն ատեն: Տարի մը յետոյ Զօհրապ, Կամսարական ու Հրանտ Ասատուր զատուեցան Հայրենիքէն ու Մասիսը սկսան հրատարակել իրր գրական երկշարաթաթերթ. նոյն իսկ սուր բանավէճ մը ունեցան Հայրենիքի խմբագրութեան հետ. բայց այդ Մասիսն ալ նոյն գործը կը շարունակէր Զօհրապի ու Կամսարականի հետզհետէ աւելի զարգացած ու զօրացած տաղանդին իրր արտայայտութեան դաշտ, եւ՝ աշխատակցութեամբ ուրիշ հին ու նոր գրողներու կը գործակցէր նոյն վաստակին որ կը կատարուէր Հայրենիքի մէջ. ինչպէս եւ ես ինքս, 1894ին Մաղիկ կիսամսեայ գրական հանդէսը հիմնելով, կը ջանայի լրացնել՝ նոր ու ինքնաշատուի ձեւի մը մէջ՝ այն գործը որ Արեւելք —

Մասիս — Հայրենիքի մէջ սկսած էր, — հայ նոր գրականութեան մը կերտման, արեւմտեան աշխարհարարի գոման ու սեւեռման գործը:

Հայրենիքի մէջ յայտնուեցան մեր նոր գրականութեան մեծագոյն վարպետներէն մէկ քանին, երուանդ Օտեան, Թլկատինցին, Մայ — կարացի Կարօն (Արտաշէս Եարութիւնեան) — հոն Պոլսոյ «Կարբի» Հայաստանցիներուն կեանքէն իր սրտառուչ էջերուն (որոնց շարքն Արեւիկի ու Մասիսի մէջ սկսած էր) լաւագոյնները հրատարակեց Հրանդ (Մելքոն Կիւրճեան), հոն իրենց հրապարակագրական աւանդին էջերը տուին Օննիկ Դերձակեան (յետոյ Արշակ Վառճեան) եւ Յ. Շահրիկեան, հոն իր առաջին վէպը եւ իր լաւագոյն քերթուածը (Լեռան աղջիկը) հրատարակեց Լեւոն Շանթ: Հոն Վահրամ Սիւսեան յայտնուեցաւ իր նորարարական արձակի էջերով ու գեղեցիկ բանաստեղծութիւններով, եւ տիկին Մարի Սիւսեան իր կենդանի ու թրթռուն պատմութեանքներով: Զօհրայ ու Կամսարական Մասիսի մէջ քաշ — տելէ առաջ անոր տուած էին իրենց լաւագոյն գրութեանքներէն մէկ քանին: Մերթ հոն երեւցան Եղիա Տէմիրճիպաշեան եւ Ռէթէս Պէրպէրեան: Գառնիկ Գնդալեան եւ Հրանտ Ասատուր հոն հրատարակեցին չափեկան ուսումնասիրութիւններ: Հոն յայտնուեցաւ Պօղոս Բօթորեան՝ իր բժշկական փայլուն յօդուածներով, այնքան հմտայից որքան սրամիտ: Այնտեղ երեւցան առաջին պատմութեանքն այն համեղ գրողին որ էր Կարապետ Տոգրամճեան (յետոյ՝ Վահան Մանուկեան): Արփարեան այնտեղ հրատարակեց իր ամէնէն ազուր վիպակներէն մէկն, Հոգեգաւալը: Այնտեղ երեւցան Սիւրբի մէկէ աւելի բնաբն քանաստեղծութիւնները եւ մէկ քանի սիրուն նորավէպները: Եւ ինքս հոն հրատարակեցի ամբողջ շարք մը բանաստեղծութեանց, արձակ քերթուածներու, պատկերներու, նորավէպներու եւ գրական քննադատութեան յօդուածներու, ու երբ եկաւ տարի մը Փարիզ մնալ, Փարիզի կեանքէն՝

գրական ու գեղարուեստական նորութեանց վրայ քրտնիկներ գրկեցի այդ թերթին:

Հայրենիքին կ'աշխատակցէին խումբ մը դատաւական գրողներ՝ Թրքահայաստանի դահապան շրջաններէն, եւ անոնց ամենէն կարեւորներէն մէկն էր Գալուստ Անդրէասեանը:

Առջանորդոյ յօդուածները կը գրէին Արփարեան, Շահնապար եւ Բաշալեան ու մերթ իրենց աշխատակիցներէն ամենք: Բաշալեան հոն կուտար, իր խմբագրականներէն դատ, որ լուրջ ու հասուն հրապարակագրութեան յօդուածներ էին ու միանգամայն գրական էջեր, իր գեղեցիկ նորավէպներէն մէկ քանին, Օրը Օրին բնդահանուր վերնագրով հակիրճ էջեր որ սուրբայ հարցերու վրայ փարկաշուռն նորութեւ քրտնիկներ էին կամ նորայայտ ուշագրութեւ գէմքերու ճարտար կենդանագիրներ: Ինք էր որ կը կատարէր նաեւ, ինչպէս ըսի արդէն, թերթին գրական խմբագրատեղի գերը՝ ջանալով տալ միշտ անոր կենդանի ու ներդաշնակ գիտազօրութիւն մը, աշխատակիցներու հետ յարաբերութիւնը պահելով, եկած Թղթակցութեանց կամ նորեկ գրողներու (եւ նոյն իսկ ինչ ինչ հին գրողներու) յօդուածներուն համաքրութեան պահպանմանը հակելով, փոքրէքրէ կոկելով, ամբողջ թերթին մէջ լեզուի ձերու խնամատ սրբագրութիւնն ազահովելով:

Այդ թերթին մէջ է, եւ անոր շնորհիւ, որ արեւմտահայ աշխարհարարը իր վերջնական յաղթանակը տարաւ եւ իր հարազատ ճամբուն մէջ իր գոման, յղկման, սեւեռման էական գործը կատարեց: Այդ շրջանէն առաջ, արեւմտահայ աշխարհարարը արդէն իսկ ունեցած էր իր պաշտպանները, սահմիրանները, եւ նոյն իսկ քանի մը վարպետներ. ԺԹ. դարու առաջին կէսին մէջ, արդէն արեւմտահայ գրող մը, Անդրէաս վարժապետ, կուտար Աստուածաշունչի ամբողջական թարգմանութիւնը (Պայպլը Հաուսի հրատարակութիւնը) որ անխառն աշխարհարարով կատարուած էր: Ռուսինեան, Գրիգոր Օտեան, Զերայ եւ Բիւզանդ Քէշեան աշխար-

հարարի դատը պաշտպանած և անոր համար պայքարած էին: Ա. Մխիթարեանի, Մամուրեանի, Գրիգոր Օտեանի, Պարոնեանի արձակը, և Պետրոս Դուրեանի ստանաւորները, նա — մականին ու թատերադուբիւնները արեւմտեան նոր հայերէնի առաջին աղուոր կիրարկումներն էին, անոր հազան տարրերն ունէին արդէն, անոր յատուկ զեղեցիկութիւնները մեծ մասամբ կը պարունակէին: Ներհուն բանասէր Հ. Արսէն Այտեանը իր Քննական Քերականութիւն մագիստրական գործով աշխարհարարի դատին տեսական պաշտպանութիւնը կատարած էր գիտութեան, արամբարանութեան ու ճշմարիտ ճաշակի կուտ փաստերով, և հետեւելով իրեն՝ Վիննայի Մխիթարեանք իրենց լեզուն այնուհետեւ զգալի չափով կը մօտեցնէին հարազատ աշխարհարարին: Բայց ասանցմէ յետոյ՝ Մատթիա Գարագաշեանի, Յակոբ Գուրգէնի, Ռեթէոս Պէրպէրեանի, Թովմաս Թէրպեանի, Յովհաննէս Սեթեանի և այլոց ինչպէս և Վենետիկի Մխիթարեանց յամառումը «աշխարհարարը գրարարով ճոխացնելու և արդարացնելու», պատճառ եղած էր որ «մաքարոնիկ հայերէն»-ի նոր ալիք մը հրապարակը դարձեալ տղոյէր և գրեթէ տիրական հանդիսանար: Հայրենիքի գրական խումբը՝ այդ նիւթին ներքուստ բանավիճական յօդուածներով ու մանաւանդ թերթին խմբագրութեան և աշխատակիցներուն տաղանդով հարազատ աշխարհարարին ոչ միայն կեանքի ու գերակշռութեան իրաւունքը, այլ և ինքնայատուկ զեղեցիկութիւնը ապացուցանելով, զայն սիրելի և յարգելի դարձնելով ամենուն չանոր դատը վերջնապէս շահեցաւ: Նոյն իսկ բուն գրարարեան Յակոբ Գուրգէնը սկսաւ մաքուր աշխարհարարով գրել: Ուրիշ գրարարեան մը, Եղիշէ Դուրեան սրբազանը, իր արձակ ու տաղաշափեալ գրութիւնները անսղիւտ աշխարհարարով մը շարադրեց այլ ևս: Ռեթէոս Պէրպէրեան իր վերջին զոտածնեւորուն մէջ՝ մեծապէս մօտեցաւ այդ հարազատ աշխարհարարին: Հ. Արսէն Աստիկան իր զեղեցիկ թարգմանութիւնները կատարեց Հայրենիքի գործը աշխարհարարով Վենետիկի Մխիթարեանեւ ինք էր միայն — ողբացեալ Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանին՝ ինչպէս և Հ. Յովհաննէս Թորոսեանին՝ հետ — որ այդ մաքուր ձեւին մէջ կը կիրարկէր զայն:

«Հայրենիքի աշխարհարարը» կ'ըսեմ և ճիշդ է այդ բանաձեւը, որովհետեւ նախորդ շրջանի վարպետ գրողներու աշխարհարար, իր մեծ յատկութեանց քով՝ ունէր դեռ թերեւեւ, բիծեր. գրարարի աւելորդ, անընդունելի, աշխարհարարի սղոյն չօտաշաճող տարրեր դեռ որոշ չափով կը խաթարէին այդ նոր հայերէնը: Աստուածաշունչի թարգմանութեան լեզուն բնականապէս տափակ էր, վայելչութեան զուրկ, քնարերգական ու զիւցտոյնաւոր: Երբեք մէջ՝ հետեւակ. ու Չերազ իր կոկիկ աշխարհարարը ազաւազած էր այն քանի մը արուեստական նորութիւններով յորմերօրեայ հայերէնի քերականութեան մէջ մտցուցած էր (մէկ կողմէ զայն պարզելու և միւս կողմէ արեւելեան հայերէնին մօտեցնելու փափաքով) և որոնցմէ վերջ ի վերջոյ ինք ալ հրաժարեցաւ: Նոյն իսկ Արփիարեանի, Չօհրապի, Կամսարականի, Հրանդի գրուածներուն աշխարհարարը Արեւելք — Մասիսի շրջանին դեռ բոլորովին զոտուած չէր, ունէր գրարարաձեւ բաւական դարձուածքներ: Մէկը որ օր մը արեւմտահայ աշխարհարարին բնաշրջութիւնը պիտի մանրամասնօրէն ու մասնագիտօրէն ստանալիք, պիտի նկատէ որ մինչև իսկ Հայրենիքի շրջա տարիներուն բնթացքին աշխարհարար իր զոտմի գործը շարունակած է՝ լեզուականութեան, ուղղագրութեան որոշ կէտերու վրայ հեղհեղեղ ներմուծուած բարեփոխումներով, մինչև որ հասած է՝ գէթ անոնց մօտ որ ուշադիր և բծախնդիր են՝ միաձեւ կանոնաւորութեան մը:

Ոտանաւորի մէջ զուտ աշխարհարարի յազմանակը նոյնպէս այդ շրջանին է՝ և Հայրենիքի թերթին մէջ՝ որ տեղի ունեցաւ: Մինչև այդ

բողէն գրեթէ ամենքը դեռ կը նախընտրէին տաղաշատեալ բանաստեղծութեան համար օգտուիլ գրարարի քերականական ձեւերէն որ յանգի ու չափի դժուարութիւնները կը մեղմացընեն, գրարարի տառաթիւններէն ու դարձուածքներէն որ երբեմն իրենց պերճ հանդերձանքին տակ կը ծածկեն ներշնչման ու դադախարի ազգաստութիւնը: Սիպիլ, Վահրամ Սվաճեան, Արտաշէս Յարութիւնեան, Շանթ Աբխաթյան եւ եւ հրատարակեցինք Հայրենիքի մէջ անխառն աշխարհարարով շարադրուած առաջին բանաստեղծութիւնները, որոնք ապացուցին թէ մեր նոր հայերէնը իր միջոցներով կարող է բանաստեղծութեան բոլոր սեռերուն համար ձկուն ու կենդանի գործիք մը դառնալ:

Հայ մտածման ու զգայնութեան այլազան երևոյթներուն արտայայտիչ այդ գործիքը, դրուած ու յղուած արեւմտեան աշխարհարարը, լիովին կադմուած ու պատրաստ էր՝ երբ երեւցաւ Մասիս — Հայրենիքի սերունդին յաջորդող հոյլը մեծատաղանդ գրողներու, որոնց իւրաքանչիւրը այլ եւս ուրիշ բան չունեցաւ ընելու բայց եթէ այդ գործիքին կիրարկման մէջ իր անհատական խառնուածքին ու ճաշակին կնիքը դնել:

Պէտք է նաեւ նկատել որ եթէ մեր արեւելահայ եզրայրները գրական մէկ քանի ճիւղերու մէջ — մասնաւորապէս մէկին ու թատերադրութեան — աւելի տատ ու հօր գործեր տուած էին քան արեւմտահայերը, խնամեալ ու ներախոյզ լեզուի եւ գեղարուեստական ոճի վարպետներ դեռ չէին տուած մինչեւ այդ բողէն. ինչ որ կոնքուսները կ'ընէին արքիսք կ'անուանէին՝ անոնց մօտ չկար սրիլիսքներ չունէին: Մասիս — Հայրենիքի խմբին կատարած գործէն ետքն է, եւ անոր ազդեցութեան տակ, որ Շիրազիցազ, ալդէն իսկ յայտնուած իրր մեծ գիտող ու պատմող, աւելի հոգածու եղաւ իր ձեւին ու լեզուին, թումանեան՝ որուն առաջին արտադրութիւնները անխնամութիւններով ու անհաւասարու-

թիւններով լի էին, իր հասուն շրջանի կատարեալ ձեւ քերթումները յօրինեց, Ահարոնեան կերտեց իր ճոխ ու աշխատուած գեղարուեստական արձակը, Բաշտեան տուաւ իր Արալալին քանդակուած տողերը եւ իր տողերուն զանօրօր մեղեդին, ու Տէրեան մեղի չնորհեց իր գերանուրը քնարերգութեան հմայքը:

Պոլսեցի գրողէտներուն կատարած այդ գործին՝ Թրքահայաստանի ծոցին մէջ կազմուած գրողները աւելցուցին բնիկ հայկական գոյնին չեղածան թանկագին տարր մը: Ատիկա Պոլիս ապրող Բալուցի Հրամկը արդէն իսկ իր գրուածքներուն մէջ ի յայտ կը բերէր Պոլիս ծնած ու հոն կադմուած գրողներէն սմանքով, Պոլսոյ Հայոց Ժողովրդական բարբառէն օգտուիլ ուղեւ մասնաւորապէս հետամուտ, գայն որոշ չափով դրած էին իրենց լեզուին ու ոճին մէջ. Խարբերդցի Թրկատինցին իր գերագոյն զարգացման հասցուց այդ տարրը, որով արդէն իսկ՝ աւելի առաջ՝ Խրիմեան եւ մանաւանդ Սրուանձտեանց իրենց գրուածքները համեմատ էին: Բայց Թրկատինցիի լեզուին մէջ տեղական հանգամանք քիչ մը չափազանց տիրական է, այնպէս որ այդ շատ մեծ գրողէտին լեզուն, իր թրքահայ Միտթրալի անձման գործին համար՝ պատուական, չի կրնար արեւելահայ գրական հարապատ աշխարհարարի իրր օրինակ եւ ուղեցոյց ճառագիւլ: Այն Հայաստանցի գրողը որ հայկական գոյնը դիւրաւ հարկ եղած չափով պահել Պոլսոյ գրողէտներուն դրած ու յղած մաքուր աշխարհարարին մէջ գործինք ալ իւրացուցած էր եւ վարպետի պէս կը կիրարկէր, Ռուբէն Չարդարեանը եղաւ:

Թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայրենիքը Թրքահայ հանրային կեանքին վրայ, ի՞նչ եղաւ անոր (ու մասնաւորապէս անոր խմբադիրներէն սմանց) գերը «Ազգային Հարց»ի 1894-95ի շրջանին առած բուռն ձեւին մէջ, ի՞նչ եղան այդ բոլորին մէջ անոր յատկութիւններն ու թե-

բութիւնները, ատիկա մեծ նիւթ մըն է որուն վրայ կտրելի է օր մը ընդարձակ ստամոքսութիւն մը գրել, — ինչպէս եւ օր մը պէտք է որ գրուի, տւելի մանրամասն կերպով քան ինչ որ վերեւ սրտապոկեցի, այն գերին վրայ դուր Հայրենիքի խումբը կատարեց արեւմտահայ ժամանակակից գրականութեան մէջ եւ պէտք է ցոյց տրուի այն որոշ բաժինը դու այլ խումբին գլխաւոր գէժքերէն իւրաքանչիւրն ունեցաւ այլ գերին կատարման մէջ: Սաշափը միայն պիտի ըսեմ հոս՝ թէ Հայրենիքը դարձաւ ամենէն ժողովրդական թերթը դու մինչեւ այն ատեն ունեցած ըլլար արեւմտահայութիւնը, աղաներու տիրապետութեան տեղ գրաւ մտաւորականներու տիրապետութիւնը, զարգացուց քննադատական ոգին, զեղեցիկ գրականութեան սէրը տարածեց ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ, նպաստեց կազմելու մտաւոր արտադրութիւնները քննադատելու սիրով, անոնցմով ոգևորուող հասարակութիւն մը, որ հեռագհեռէն ընդարձակուող ու կատարելագործուող մեծ ու մը պիտի դառնար, եթէ աղաներու շարք մը չդար ամեն ինչ տակնուվրայ բնել:

1896ին, Բաշալեան, յետոյ Արփիարեան, Յակոբեան եւ այլք կը հետանային Պոլսէն ու կուգային Փարիզ: Իրենցմէ վեց — եօթ ամիս առաջ եւ ինքս արդէն Փարիզ եկած էի: Այդ տարւոյն ընթացքին, Արփիարեան, Բաշալեանի, Ա. Արզումանի եւ ուրիշ խումբ մը Հնչակեաններու հետ, կը գտնուէր Նադարեկեան Ս. Գ. Հնչակեան կեդրոնէն եւ կը հիմնէր Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ դու ապագայնական ծրագրով: Այդ կուսակցութիւնը կը հրատարակէր իր պաշտօնաթերթը, Մարտ, եւ գրական կիսամակալ հանդէս մը, Նոր — կեանք: Արփիարեան կը խմբագրէր Մարտը, Բաշալեան խմբագիրն էր Նոր կեանքին, ուր հրատարակեց հրապարակագրական ընտիր էջերու շարք մը, եւ կազանդ հոյակապ պատմութեամբ, որ քիչ յետոյ իմ հիմնած Անահիտիս առաջին թիւին իր տուած Յեղիմ ձայնը սքանչելի նորավէպեր:

Հետ, հայ շարժարկեան նախաձեռնող գրական յաւաքոյն էջերէն է եւ Բաշալեանի — ու մեր նոր գրականութեան — հրաշակներուն շարքին կը պատկանի: Այնտեղ Արփիարեան ի յոյս ընծայեց իր միշտ համեղ — ու հեռագհեռէն տւելի խնամատ ու յղկեալ սծով մը գրուած — քրոնիկներու մէկ նոր շարքը, Երսուան Օտեան՝ իր երգիծական ամենէն ուժեղ էջերէն մէկ քանին, Վահրամ Սիմեան՝ ազգային շունչով բանաստեղծութիւններ, Գառնիկ Ֆեաթիկեան բանաստեղծական ներհուն յողուածներ, եւ Սուրէն Պարթեան իր առաջին զեղեցիկ նորավէպները:

Նիւթական զփնդակ պայմաններու մէջ է որ Նոր կեանքը կը հրատարակուէր: Եւ օր մը, Բաշալեան ծանօթացաւ այլ անապահով ու տաժանելի կեանքէն ու ելաւ գնաց Պարիզ, ուր նախահոգի փորոց Փրանսական ընկերութեան մը մէջ գործ գտաւ ու քիչ յետոյ անոր անօրէնը դարձաւ, եւ այլ ապարկչին մէջ բաւական փայլուն նիւթական յաջողութեան հասաւ: Այդ շրջանին, որ երկար տեւեց, — մինչեւ որ յետոյ յետադարձութեան պայթումը եւ համայնապարտութեան յաղթանակը — Բաշալեան, թէեւ Պարիզի հայ մշակութային կազմակերպութիւններէն մեծանց որոշ շախմատ կը գործակցէր, ոչինչ արտադրեց: Զարմանալի ու անբացատրելի հոգեբանական երեւոյթով մը, հայ խօսքի այլ նուրբ արուեստագէտը տարիներով անջատուած մնաց իր բուն կոչումէն, գրականութենէն: Գիտեմ որ իր պարապոյ ժամերուն, կը գուարճանար Փրանսական մերօրեայ բանաստեղծութեան հատրտիք էջեր տաղաչափեալ հայերէնի վերածելով, եւ այլ թարգմանութիւնները, որոնցմէ մէկ քանին տեսած եմ, արժէք ունին, արդիւնքն են դարձեալ միեւնոյն խնամատ գրչին որ Յեղիմ ձայնին պէս էջեր տուած է մեզի, բայց առանցմէ գեւ ոչ մէկը հրատարակած է: Այդ օրերուն, ուր այլ երէկուան անապահով մտաւորականը գրեթէ հարուստ մը դարձած էր, ան ե ոչ իսկ խորհեցաւ իր հոս ու հոն ցրուած գրական արտադրու-

թիւնները քանի մը հասարակ մէջ ամփոփելինը որ ընելու բոլոր զխրութիւններն ունէր: Իրեն քանի անգամ մեղադրած եմ այդ շրջանին՝ իր անհատականալի անտարբերութիւնը դէպ ի իր բուն գործը, — բայց առանց արդիւնքի: Գիտեմ սակայն — իմ մէկ նամակին ի պատասխան ինքն իսկ կը գրէր Պաքուէն, — թէ իր երազն էր նրա իսկական աւելի ամուր կացութեան մը հասնելէ յետոյ քաշուիլ գործի կեանքէն, դալ Փարիզի շրջակայքը տեղ մը հաստատուիլ՝ իր ամուսնացած քրոջ մօտիկ, եւ ինքիցնքը նորէն նուիրել գրականութեան, յօրինելով մանաւանդ քանի մը վէպեր, որոնց վրայ կը մտածէր յաճախ: Այդ երազը չիրականացաւ. իր քոյրը վախճանեցաւ, պատերազմը եկաւ, յետոյ ուսն յեղափոխութիւնը որ յանգեցաւ պոլէսիզմի յաղթանակին, եւ «կապիտալիսթ»ի փոխուած Բաշալեանը եկաւ Փարիզ ինկաւ նորէն անապահով պրոլետար մը դարձած:

Այդ շրջանին, Այդ. Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Գ. Նորատունկեան զինք հրաւիրեց իրը խորհրդական աշխատակցելու պաշտակից աէրութեանց մօտ ազգային դատի հետաքննման հուսկ ճիգերուն: Այդ ճիգերուն Լօպանի մէջ բացարձակ ձախողանքի մատնուելն յետոյ, Այդ. Պատուիրակութեանը, լուծուելէ առաջ, կազմեց Գաղթականաց Կէդր. Յանձնաժողովը եւ անոր ընդհանուր քարտուղարութիւնը յանձնեց Բաշալեանին, որ, Յանձնաժողովի իր ընկերներուն հետ, մօտ տասը տարիէ ի վեր խնամքով ու յարատեւութեամբ կը կատարէ մեր գաղթականներու շահերը պաշտպանելու համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող այդ գործը: Ատեն մը, Բարեկործականի ընդհանուր քարտուղարութեան պաշտօնին ալ կանչուեցաւ եւ դայն վարեց քանի մը տարի: Անցարդ կը մնայ Բարեկործականի մշտական աշխատակիցներէն մին, Ազգերու Ընկերութեան Գաղթականական ժողովին նիստերուն կ'երթայ պարբերաբար ներկայացնել Գաղթականաց Յանձնաժողովը եւ Բարեկործականը միան-

գամայն, պաշտպանելու համար հայ գաղթականաց շահերն ու իրաւունքները: Վեց տարի առաջ, Բարեկործականի Կեդր. Վարչութիւնը զինք յատուկ պաշտօնով ուղարկեց Երեւան, Բարեկործականի, Պօլոս Նուպար վաշայի, Մարկոսեան կոտակի յանձնաժողովի Հայաստանի մէջ հիմնել ծրագրած գործերուն համար հայ կառավարութեան հետ բանակցելու պաշտօնով. Բաշալեան բերաւ այդ բոլոր ձեռնարկներու մասին նպաստաւոր տեղեկապիւր մը, որ մէկ յետոյ որոշուեցաւ առանց գործադրութեան համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու սկսիլ: 1928ին, Մասիս տպարանի հիմնադիր-տնօրէնը Պ. Հրաչեայ Տէր-Ներսէսեան՝ որոշեց հրատարակել Լը Ֆուայէ անունով ամսեայ Ֆրանսերէն լրագիր մը՝ հայերէն բաժինով, եւ անոր խմբագրութիւնը յանձնեց Բաշալեանին: Ֆրանսերէն բաժինը, որ ստուարագոյնն էր, մեր գաղութը հիւրըկալող այս երկրի ժողովուրդին ինչպէս եւ Ֆրանսայի մէջ ծնած երիտասարդ հայ սերունդին այն տարրերուն որ հայերէն չեն գիտեր կամ քիչ գիտեն՝ տեղեկութիւններ ու մեկնարանութիւններ տալով Ֆրանսահայ գաղութի եւ ընդհանուր հայ ժողովուրդի այժմեան կեանքի կարեւոր հարցերուն ու զէպքերուն մասին, օգտակար էր, եւ ցաւալի է որ Ֆրանսահայութիւնը, որ այդպիսի օրկանի մը անհրաժեշտ պէտք ունի, չբաշտրեց դայն ու հինգ տարի երեւելէ յետոյ ան դադրեցաւ: Հայերէն բաժինը կը պարունակէր շահեկան էջեր, հոն միշտ կը գրուէինք Բաշալեանի զեղեցիկ աշխարհարար, վաշելուչ ու սեղմ ոճը, մերթ ան տուաւ հոն սուօրեայ հարցերու վրայ հրապարակադրական ամուր յօդուածներ, բայց Հայրենիքի եւ Նոր Կեանքի որոշ ուղղութիւն ունեցող, ծանրակշիռ ու հրատապ ազգային այժմեական հարցերու հանդէպ յստակ ու կարուկ դիրք բռնող Բաշալեանը չէինք գտներ այնտեղ. ան ուղեց չէզոք մնալ, այնպիսի խառնազօրութիւն մը ուր կարելի չէ եւ պէտք չէ չէզոք մը-

նալ, — մեր գաղութահայութեան այժմեան քառասյին ալլանդակ կացութեան գլխաւոր պատճառներէն մին, թերեւս գլխաւորը, մեր չէզոք դանդաղածին եւ անոր արտայայտիչ մասնաբաժաններու կրաւորական, անտոյգ, անջիգ, անպատասխանատու կեցուածքն է, որ ոչ միայն չի նպաստեր ծայրայեղ տարբերուն զարգումին, այլ կը նպաստէ անոնց սանձառ — ձակման)։ ու թերեւս այս սխալին համար է որ այդ թերթը չտեսեց։

Ամենէն դարձանալին ու ցաւալին այն է որ, նոյն իսկ իր հարստացած մարդու կեանքը թօթափելէն եւ նորէն մտաւորականի եւ ազգային գործիչի իր բուն կեանքին դառնալէն ի վեր, Բաշալեան զուտ գրական սեւէ գործ չարտադրեց։ Եւ սակայն ինչքա՞ն նիւթեր կան՝ իրեն պէս գիտողի մը եւ գրողի մը համար՝ այս վերջին շրջանի մեր ազգային կեանքին մէջ։ Կը մտղիթեմ որ այն մեծարանքի ցոյցը որ Գրողներու Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցաւ, արժնցնէ անոր մէջ դմայելի նորավիպողիւր եւ զայն մղէ մեր արդի կեանքի գէթ մէկ քանի երեսոյթները գեղարուեստական ձգերու մէջ սեւեռելու։ Մեծապէս ցանկալի կը դանեմ նաեւ որ, ինչպէս բաւ այդ ցերեկոյթին արտասանած ճառի մէջ, Գրողներու Ընկերութիւնը ճիշդ մ'ընէ Բաշալեանի նորավիպները եւ հրատարակողական ձգերու յուսողոյնները մէկ քանի հատորներու մէջ ամփոփելու համար, հատորներ որոնց երեսումը անհրաժեշտ է որպէս զի մեր ժամանակակից գրականութեան մատենագրարին մէջ այդ կարեւոր պակասը լրացուի։

Մահ Թորոս Թորամանեանի — Այս վերջին քանի մը ամիսներու ընթացքին, Մահը ետեւ ետեւ խաւարեցուց մէկէ աւելի հայ սիրելի գէժեր։

Թորամանեանի վաղաժամ անհետացումը ամենամեծ զժրողութիւն մըն է մեր ազգային մշակոյթի ուսումնասիրութեան գործին

համար։ Այդ բաղձախառտի գիտնականին վրայ արդէն դրեցի Ապագայի մէջ, եւ հոս՝ իր կատարած գործին վրայ ծանրանալէ աւելի՝ իր կեանքին սղբերգութիւնն է որ կ'ուզեմ ի վեր հանել քանի մը բառով։

Շապին — Փարահիստրի ազգաւ հայադարձի մը արուեստագիտական ընածին ձիրքերով օժտուած այդ գաւաղը, որ ազգականներու օջուրութեամբ Պոլսոյ Գեղարուեստից Վարժարանը մտած եւ հոն մասնաւորապէս ճարտարագիտութեան ճիւղին հետեւած էր, չըջանաւորաւ ելլելէ յետոյ՝ կրնար, իրը ճարտարագետ, իր մտաւորական եւ գեղարուեստական մեծ կարողութիւններով, շինարարութիւնը իրեն առկաբէզ ընտրել ու առողջ դրամ վաստակելով հանդիստ տարիլ ան նախընտրեց ուսումնասիրութեան մարդ մը դառնալ, ուժերը նուիրել իր նախահայրերու արուեստի ամենէն կարեւոր ճիւղին մանրակրկիտ քննութեանն ու յուսաբանմանը, եւ առաւ համար տարեցու կեանք մը որ եղաւ՝ մեծ մասամբ՝ զոհողութեանց, նեղութեանց, գրկանքներու շարք մը։ Գեղարուեստից Վարժարանէն ելլելէ քիչ յետոյ, Պոլսոյ ու յետոյ Պարիսի մէջ քանի մը շինութիւններ կատարելով քիչ մը դրամ մէկդի դրած, յաջողքը էր պոստ մ'ընել Հայաստանը չըջապատող երկիրները, Պարսկաստան, Փոքր Ասիա, Սուրիա, ու գացեր էր մինչեւ Եգիպտոս իսկ, այդ երկիրներու ճարտարագետական յուշարձանները եւ անոնց հայկական ճարտարագիտութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններն ուսումնասիրելու համար, յետոյ եկեր էր Փարիզ եւ առեն մը մնացել՝ մասնագիտական դասախօսութեանց հետեւելով կամ մատենագրարները յաճախելով իր հրատարակեան պաշարը ճախացնելու համար։ Եւ ահա որ մը Պ. Կ. Բաամաջեանի զրոյումով եւ անոր հետ Փարիզէն կ'երթայ Կովկաս, Անիի յուշարձաններն ուսումնասիրելու։ Կ. Բաամաջեան յուսացեր եւ այդ յոյսն անոր ալ փոխանցեր էր որ այնտեղ անոր լրջօրէն պիտի օգնէին

իր խոշոր ծրագրերն են իրագործելու: Եւ սակայն, սկիզբները՝ մէկ քանի անձերու մօտ սահմանափակ օժանդակութիւն մը գտնելէ յետոյ, Թօրամանեան, մանաւանդ Բաթմաշեանի Փաբլիզ վերագործէն ետքը, կը մնայ անօգնական, լքուած իր բաղդին, իր ազգակիցներէն չհասկցուած, եւ տարիներով կը քաշկուտէ անստոյգ ու տառապալից կեանք մը, շարունակելով հանդերձ իր անխոնջ հետազօտութիւնները:

Թէ մեր ժողովուրդը մեծապէս օժտուած է առաջնակարգ մտաւորականներ ու արուեստագէտներ արտադրելու համար, բայց եւ թէ շատ յաճախ չէ գիտցած նորայայտ ուժերու մեծութիւնն առաջին բաղէն ըմբռնել եւ անոնց զարգացմանը, լիակատար պտղաբերմանը լրջօրէն օգնել, ասիկա յայտնի ու տխուր ճշմարտութիւն մըն է, բայց Թօրամանեանի (ինչպէս եւ Կոմիտասի՝ իր գործունէութեան Կովկասեան շրջանին) պարագան մասնաւորապէս տարօրինակ, անբացատրելի եւ ընդզիջեցուցիչ կը մնայ ինծի համար: Երկուքն ալ նախախնամական ուժեր էին, որ կոչուած էին մեր ազգին զերագոյն ինչքին ու փառքին, մեր առհմային արուեստին, երկու մեծ ճիւղերուն, ճարտարապետութեան ու երաժշտութեան, բուն արժէքը երեւան հանել, անոնց կազմութեան ու զարգացման գաղտնիքները պարզել, անոնց մէջ գտնուող հարազատ, ինքնուրոյն տարրերը մասնանիշ ընել եւ այդ բոլորը ճանշանել օտարներուն ու մէզի: Մենք ազգովին պէտք էր անոնց տրամադրած բլրայինք լիութի միջոցներ որովայն հանդիստ ու լրիւ կատարէին այդ էական գործը: Եւ սակայն երկուքն ալ, ազացոյցները տուած բլրալով հանդերձ թէ նախաառհմանուած երկու ուժերն էին այդ գործը կատարելու համար, Կովկասի մէջ՝ աշխարհի միջոցի իր երբեք Հայութիւնը սակի մէջ կը լողար, անօգնական մնացած են: Հրատարակած են յօդուածներ հանդէսներու մէջ, գրքոյկներ, բայց ո՛չ մին մէկ հատ ստուար

գիրք, ո՛չ միւսը մէկ հատ երաժշտական հաւաքածու չեն կրցած հրատարակել: Կոմիտաս ինքզինքը ստիպուած տեսած է Կովկասէն հեռանալու, եւ արտասահմանի մէջ է որ ունեցած է իր մեծագոյն յաջողութիւնները ու կրցած է հրատարակել երաժշտական երեք հաւաքածու (Ի՛նչքան քիչ՝ զարծեալ՝ իր ունեցածին ու կրցածին բաղդատմամբ): Թօրամանեան մնացած է Կովկաս, բայց սղբալի պայմաններու մէջ, մինչեւ փրօֆ. Մարի Անին ուսումնասիրելու համար Կովկաս այցը: Մարինք իսկ գրած է թէ Ի՛նչ վիճակի մէջ գտած էր Թօրամանեանը. «Ապրելով ցուրտ, չտաքացած սենեակում, անձրեւի ջրով լցուած մինչեւ ծնկները (յետագայում եւ անձամբ ահանատես եմ եղեր այդ երեւոյթին), Թօրամանեանը հասաւ աղքատութեան ծայրը. նա քաղցած էր օրերով եւ ամբողջովին ցնցոտիներով ծածկուած» (Մարի զեկուցումը Ակադեմիային, 1908):

Մօտէն ծանօթանալով անոր, գտնելով անոր մէջ հայ հին ճարտարապետութեան բազմահմուտ մասնագէտ մը, Մարի գայն խորապէս գնահատած է, իր հետազօտութեանց առաջնորդ եւ օգնական տուած է գայն, եւ ինք ալ անոր նեցուկ եղած, անոր կացութիւնը բարելաւած է: Մարէն յետոյ, ուրիշ օտար մըն է, աւստրիացի մեծանուն բիւզանդագէտ Սաշլի-գովսկին որ անոր համբար լսելով (հաւանութեամբ Մարի միջոցով), հրաւիրած է գայն Վիեննայի Համալսարանին կից Արեւելեան ճարտարապետութեանց ուսումնասիրութեան համար կազմուած Կաճառին վարչութեան կողմէ, որպէս զի գայ հոն չարք մը բանախօսութիւններ ընէ արեւելեան եւ մասնաւորապէս հայ պատմական ճարտարապետութեան վրայ: Թօրամանեան եկած է Վիեննա 1913ին եւ բանախօսութիւնները զոր կատարած է հոն՝ աշխարհի ջերմ ընդունելութիւն գտած են, որ Կաճառը այդ տարուան մրցանակը անոր յատկացուցած է եւ յանձն տուած է հրատարակել հայ ճար-

տարապետութեան պատմութեան վրայ անոր բոլոր աշխատութիւնները: Թորամանեան ուրախ սրտով դարձած է Կովկաս՝ իր այդ աշխատութիւնները լրացնելու, բայց պատերազմը պայթած է քիչ յետոյ եւ այդ ծրագիրը, ինչպէս ուրիշ այնքան բաներ, օդը հանած է: Ստշիգովսկի, Թորամանեանի դասախոսութիւններէն ողևորուած, ուզած է ինքն իսկ նոյն նիւթին վրայ աշխատութիւն մը յորինել, դացած է Կովկասեան Հայաստան եւ Թորամանեանի առաջնորդութեամբ ուսումնասիրելով հայ արուեստի յուշարձանները, օգտագործելով Թորամանեանի գծադրութիւններէն, յատակադիմներէն եւ լուսանկարներէն շատեր եւ անոր ցուցմունքներն ու մեկնաբանութիւնները, շարադրած է իր երկհատոր կոթողական գործը հայ ճարտարապետութեան վրայ, ուր իր քաղաքականի հմտութիւնը եւ իր թափանցող միտքը դրած է ի սպաս հայ արուեստի ինքնությունութեան եւ օտար արուեստներու վրայ դարձած ազդեցութեանց Թորամանեանական թէզին պաշտպանութեան: Այսպէս՝ ահա երկու օտար մեծ գիտուններ են որ Թորամանեանին առում են այն գնահատանքն ու օգնութիւնը որ իր ստեղծային միջավայրին մէջ մինչեւ այն աստիճան չէր գտած: Քանի մը հայ մտաւորականներ միայն այդ նախկին չըջանին ուշադրութիւն դարձուցած էին Թորամանեանի վրայ, բմբանած էին անոր արժէքը, եւ անոնց գլխաւորն էր երեսանոց Լալայեան ազգագրագէտը, որ անոր մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւնները հրատարակեց իր Հանդէսին մէջ (եւ որ ինք ալ ի՞նչքան նկատութիւններով, նիւթական ի՞նչ անձուկ միջոցներով կը կատարէր իր մեծարժէք գործը)։ Իսկ Ստշիկ վարդապետ Դատեան, Զուարթնոցի գաղիչը, հրաւիրեց Թորամանեանը ուսումնասիրութիւններ ընել իր պեղումներով մասամբ երեւան ելած այդ հայ ճարտարապետական մեծ չիշատակարանին վրայ, բայց ասիկա բոլոր՝ յուսարով որ ան իրր մտնողէն պիտի հաստատէր իր տարօրինակ

ու քիչ մը շահագէտ գաղափարը որո՞ համեմատ Լուսուորչի կառուցած էջմիածնի տաճարը Զուարթնոցի հոգամասին վրայ որպէս թէ շինուած էր եւ Զուարթնոցը այդ անդրանիկ տաճարին հիմունքին վրայ բարձրացած նոր ու աւելի շքեղ շէնք մը եղած էր: Թորամանեան, հեռու այդ անհիմ վարկածը հաստատելէ, Զուարթնոցի եռայարկ ճարտարապետական կառուցուածքին տեսական յիսկատար վերակազմութիւնը կատարեց իր մանրագնին ու խորաթափանց ուսումնասիրութեանց շնորհիւ: Իր այդ վարկածը անընդունելի եւ անկարելի դատուեցաւ շատերէն, բայց տարիներ յետոյ երբ փրոֆ. Մար իր պեղումներով երեւան հանեց Անիի Գաղկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցին որ՝ ըստ ժամանակակից հայ պատմագրին՝ Զուարթնոցի նմանօրութեամբ, միւսնոյն յատակագծով ու սճով շինուած էր, տեսուեցաւ որ Թորամանեան լիովին ճիշդ գուշակած էր եւ թէ Զուարթնոցի իր վերակազմութիւնը այդ շինութեան ունեցած ձեւին կէտ առ կէտ կը համապատասխանէր:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումէն յետոյ, Թորամանեանի կացութիւնը որոշ չափով բարւոքեցաւ. կառավարութիւնը պայն անուանեց Հնութիւններու Պաշտպանութեան Կոմիտէի պաշտօնեայ, Անիի չըջանի հնութեանց ընդհանուր տեսուչ, անոր արամադրեց քիչ շատ նիւթական միջոցներ՝ իր հետագոմանց գործը շարունակելու համար: Եւ ան, Հնութ. Պաշտ. Կոմիտէի իր ընկերներուն հետ՝ գիտական արշաւախումբ մը կազմելով Շիրակի կարեւոր մէկ մասը հետազօտեց եւ բաւական նիւթ հաւաքեց:

Սորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը աւելի եւս մեծ չափով ցոյց տուաւ Թորամանեանին հանդէպ յուրջ գնահատում եւ աւելի յիսկատար կերպով ապահովեց անոր ապրուստը եւ հայթայթեց հետազօտութեանց շարունակման ծախքերը: Այս վերջին տարիներուն ան հրատարակեց մէկի աւելի գրքեր եւ

զրքոյիներ, « Զուարթնոց » մենագրութիւնը, « Հայ ճարտարապետութեան պատմութիւն » համառոտ ակնարկը, « Շինանիւթերը եւ շինարուեստը հայ ճարտարապետութեան մէջ », եւ այլն, կատարեց հետախուզական բազմաթիւ պոստյաներ, ինչպէս եւ կարեւոր պեղումներ, առանձին կամ Հայաստանի Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէի ու յետոյ Հայաստանի Կուլտ. Պատմ. Կաճառի անդամներուն հետ, եւ կը պատրաստուէր լրացնել ու հրատարակութեան տալ իր գլխաւոր աշխատութիւնը, ուր իր բովանդակ կեանքին ջանքերուն արդիւնքները պիտի խառնային, այն է Հայ ճարտարապետութեան մանրամասն պատմութիւնը, նախաքրիստոնէական հնագոյն շրջաններէն մինչեւ ՓԴ. դար, երբ ահա մեռեր է յանկարծ, կիսկատար ձգելով իր գործը: Կարելի՞ է երեւակայել աւելի աղիխարշ (ու մեղի համար աւելի ամօթալից) ողբերգութիւն...

Երբեւն՝ մէկէ աւելի անգամ տեսայ գինքր: Արդէն իսկ վատաւորջ, ուժաքամ երեւոյթ մը ունէր, իր սուսոյ կազմուածքը հասանորդէն քայքայուած էր այն գրկանքներու կեանքէն զոր տարիներով անցուցած էր, եւ տարի մը առաջ տեղի ունեցած արկած մը օրնայով պոստյտի մը տակն՝ մեծապէս ցնցած ու տկարացուցած էր գինքր: Յոյց տուաւ ինծի ահագին գէղերն իր նօթագրութեանց, մասնակի սեւագրութեանց, կիսաւարտ շարագրութեանց, գրծագրութեանց, լուսանկարներուն: Շուարած էր արդէն թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս պիտի կարենար այդ գործը ամբողջապէս շարագրելու համար հարկ եղած բոլոր աշխատանքը կատարել: Եւ սակայն նորէն այդ գործէն դուրս՝ կը մասնակցէր ուրիշ կարգ մը աշխատանքներու, կ'օգնէր Թամանեանին՝ Պետ. Թատրոնի շինութեան մէջ, կը գործակցէր Հայաստանի Կուլտուր. Պատմ. Ինստիտուտին պեղումներուն եւ ուսումնասիրութեանց: Ազաչեցի իրեն որ ամէն ուրիշ գրազում թողու եւ այդ գործով միայն պարապի, որպէս զի լրացնէ դայն եւ

անոր հրատարակման ինքն իսկ կարենայ հրակել: Ամիսներ առաջ ինծի գրած մէկ նամակէն իմացայ որ առաջին հատորին (Հայաստանի նախաքրիստոնէական ճարտարապետութիւն) ձեռագիրն աւարտեր ու յանձնէր է Լուսժողովատիւն՝ հրատարակութեան համար: Վերջին նամակը զոր իրմէ ստացայ, կը պարտնակէր սողեր, որ սարսկեցուցին զիս. իր վատաւորջութիւնը ծանրացած էր, շնչահեղձութենէ կը տառապէր, օրկանիւղմը վերջնապէս քայքայուած ըլլալ կը թուէր (եւ սակայն նորէն կը խոտանար յօգուած մը գրել եւ գրկել Հայ հին արուեստի մասին ուսումնասիրութեանց Փրանսերէն թարգմանութիւններու հաւաքածուի մը, զոր հանգուցեալ Գրիգոր Սինայեան եւ Արմենակ Սաղբղեան՝ իրենց ուրիշ քանի մը բարեկամներուն հետ՝ մտադիր էին հրատարակել եւ որուն համար իր աշխատակցութիւնն ալ խնդրած էին): Շնչահեղձութիւնը ծանրացեր է ու խեղդեր չքացուցեր է այս թանկագին կեանքը:

Հայ կառավարութիւնը՝ այդ մեծ գիտնականին ու մեծ հայրենասէրին թաղումը կտաւ: Եւ արտասովոր շուքով, կազմեր է ծանօթ բանասէրներէ եւ մասնագէտներէ բաղկացած յատուկ յանձնաժողով մը, որպէս զի անոր գանազան յօգուածները (որոնց կարեւորագոյններէն երկուքը Անախիտի նախկին շրջանի 12րդ տարուան թիւերուն մէջ երեւցած են) հաւաքէ եւ երկու հատորի մէջ ամփոփէ: «Հայաստանի ճարտարապետութեան Պատմութեան» առաջին հատորն ալ, որուն ձեռագիրը պատրաստ է, լոյս պիտի տեսնէ ի մօտոյ: Յանձնաժողովը անշուշտ պիտի քննէ նաեւ հանգուցեալին ձգած նօթագրութիւններն ու կիսաւարտ շարագրութիւնները եւ այլ գանազան նիւթեղէնները, (որ այժմ արդէն Պետական Թանգարանը փոխադրուած ըլլալու են), ու պաշտօն պիտի յանձնէ իր մասնագէտ անդամներուն որ անոնց միայն հիմնուելով եւ գանոնք լրացնելով՝ խմբագրեն այդ ամենակա-

բեւոր երկատիրութեան յաջորդ հասարակները:

Հանդուցեալ մեծ հայ գիտնականին չիր-
մին վրայ կարելի չէ աւելի զեղեցիկ պատկ
դնել քան Մարի և Սաշիգոյսկիի հետեւեալ
մեծարժէք դնահասական առեւերը. «Ես, գրած
է Մար, ամենէն առաջ լոյս կը սպասեմ ճար-
տարապետական յուշարձաններու լեզուէն, երբ
սորվինք հասկնալ այդ լեզուն. յանձին Թօրա-
մանեանի՝ ես կը տեսնեմ այդ լեզուի առաջին
ուսուցիչը»: «Հայաստանի արուեստի ուսում-
նասիրութեան իրական առաջնորդն է Թօրա-
մանեան, գրած է Սաշիգոյսկի: Անոր աշխա-
տութեանց քով՝ ուրիշ ամէն գործ երկրորդա-
կան կը մնայ»:

Մահ Ստեփաննոս եպիսկ. Յովակիմեանի.
— Ստեփաննոս եպիսկոպոս Յովակիմեան կը
վախճանի խոր ծերութեան մէջ, իր գերը ամ-
բողջապէս ու հոյակապօրէն կատարելէ յետոյ,
բայց այն թշուառ կացութիւնը որուն մէջ
դայն ձգեց Պուլկարիոյ Հայութիւնը իր վերջին
տարիներուն և որ ինծի անհասկանալի մնա-
ցած գայթակղեցուցիչ տղեղութիւն մըն էր,
այդ վեհաշուք զէմքին անհետացման ցաւին
հետ ամօթի զգացում մըն ալ կը ներշնչէ մեր
ցեղին արժանապատուութեան նախանձախնդիր
ու է է ազգասէր Հայու: Անոր չքաւորութիւնը
այնքան մեծ է եղեր իր կեանքի ամենափերջին
չրջանին, որ պուլկար կոտաւարութիւնը ատի-
կա խմանալով՝ անոր նպաստ մը յատկացուցեր
է և հայ եկեղեցական վարչութիւնը այդ նը-
պաստն ալ ամբողջութեամբ իրեն չէ յանձնել,
— ինչ որ պատիւ կը բերէ պուլկար ժողովուր-
դին, ու մեզ կը խայտատակէ: Ու դայն անօդ-
նական ձգելը բաւական չհամարելով, իրեն
հակառակորդ եղող տարրերը (ինչո՞ւ հակա-
ռակորդ, աէ՛ր Աստուած, ինչո՞ւ այդպիսի
մարդու մը հակառակորդ, չեմ բմբռներ),
հրաժարեցուցեր են դինքը, արդիւր են անոր
իրր առաջնորդ անունին յիշատակութիւնը պա-
տարադին մէջ, փոխանակ դայն մինչեւ մահ:

առաջնորդ պահելու և անոր գիտակցութեամբ
և հաւանութեամբ երիտառարդ եկեղեցական
մը անոր փոխանորդ կարգելու, ինչ որ՝ նկա-
տելով անոր խոր ծերութիւնը՝ հասկանալի և
արդարանալի վերաբերմունք մը պիտի ըլլար:
Ի՞նչպէս երես պիտի ունենանք այսուհետեւ
մեր ժողովուրդին հանդէպ օտարներու կողմէ
գործուած անարդարութեանց համար դանդա-
տելու, երբ մենք մեր Դեւոնդ սրբազանին պէս
աղնիւ ու պարտաճանաչ հոգեւոր հովիւ մը
խժղօրէն կը խողխողենք, ու մեր Յովակիմ-
եան սրբազանին պէս անձնութեան մար-
մնացում հանդիսացած ժողովրդապետի մը
հանդէպ իր վերջին տարիներուն այդպիսի ան-
շնորհք ապերախտութեամբ և անլուր կոպ-
տութեամբ կը վարուինք:

Անիկա Աւետարանի սղում համակ տողոր-
ուած հայրագործ, իմաստուն, ամբողջովին
իր հօտին նսիրուած հովիւն էր եղած վաթ-
սուն տարիէ ի վեր, և երբեք պիտի չմոռցուի
անոր գիւցապնական վարմունքը 1915ի չրջա-
նին, երբ տարագրութեան արհաւիրքէն ինք-
զինքն ազատելու և Պուլիս ազատասանելու կա-
րելիութենէն օգտուիլ մերժեց և՛ արդէն բաղ-
մամեայ ծերունի՝ դժօխքի ճամբան բնոյ իր
հօտին գլուխն անցաւ և ամիսներով անոր հետ
չարչարուեցաւ ու անոր պաշտպան, միփիմ-
րիչ, սրտապնդիչ հանդիսացաւ մինչեւ ետքը:

Բարոյական մեծ զեղեցկութիւն մըն է որ
իրմով չիջաւ: Իր թաղումը կատարուել է ա-
մենամեծ չուքով, աննախընթացօրէն խուսն
բաղմութիւն մը հետեւել է իր դագաղին. և
այդպիսի աստուածաշնչական զէմքի մը հան-
դէպ իր մահուան ամթիւ այդ արտասովոր
ցոյցը բնական է անշուշտ, բայց ի՞նչքան լա-
ւազայն պիտի ըլլար որ մեր ժողովուրդը վեր-
ջնորդէն դադրէր իր մեծ դաւաններուն հանդէպ
յաւ թաղում կատարելուն մէջ միայն փայլելու
ունակութենէն...

Մահ Յակոբ Նշկեանի և Օննիկ Մազլում-

եանիւ. — Այս երկու պատուական Հայերուն մասին գրեցի արդէն Ապագայի մէջ: Սիրելի գէմքեր, երկուքն ալ, ջերմօրէն, պարգօրէն, անկեղծօրէն, գրականօրէն ազգասէր Հայերու:

Տարագրութեանց շրջանին, Օննիկ Մալուսեանը «Պարոն» լեզնետական անունով եւ Հայկակի իր նոյնքան լեզնետական պանդոկով հանրածանօթ, իր մարդասէր, ուղղամիտ բնուարութեամբ Սուրբոյ բոլոր ցեղերու վարիչ գէմքերուն համակրութիւնն ու յարգանքը վայելող, նախախնամութիւն մը եղած էր տարագրուող շատ մը Հայերու որ ալ կողմերն ինկած էին, եւ անոնց ազատման պատճառ դարձած:

Յակոբ Նշկեան Կարնոյ հին գերդաստանի մը լաւագոյն շատախոյր, մեր այն սակաւթիւ տաւարականներէն էր որ մտաւարականի մը խանդավառութեամբ ու անձնուիրութեամբ յարած ու փարած էր իր ժողովուրդի ճակատագրին ու մշակոյթին հետ կապ ունեցող հարցերուն ու ատանց նուիրուած գործերուն, ու անվախ նկարագիր ու օրոշ ուղղութիւն ունեցող գործիչի մը յատկութիւնները ցոյց տուած էր միշտ: Ան գիտէր ոչ միայն գործել, այլ եւ խօսիլ ու գրել: Հրապարակային ժողովներու, կուսակցական ակումբի նիստերու մէջ, իր խմատունն ու արի խօսուածքը, ողջամտութեամբ ու սրամտութեամբ լի, աղնի ու լուրջ ազգասիրութեան ուղեցոյցի գեր կրատար էր. եւ իրմէ ունինք սիրուն գրքոյկ մը վառվառն ու համեղ ոճով մը գրուած, «Առաջին Կայծեր» տխրասով, թրքահայ ազատագրական շարժման տաղին շրջանի պատմութեան վերաբերող յուշագրութիւն մը, ինչպէս եւ մէկէ աւելի յօդուածներ՝ լրագիրներու մէջ ցրուած: Ամենքէն սիրուած ու յարգուած, ան նահապեան էր Քալիֆօրնիոյ հայ գաղութին, երիցագոյն անդամն ու տեսակ մը պատուոյ նախագահը Ռամկապար Ազատական կուսակցութեան, որուն յարած էր խորին համագործակցութեամբ, որուն մէջ կը գործէր երեսնամարդի մը ե-

տանդով ու հաւատքով (ի՞նչ դատ «կուսակցական» բառէն իսկ խորշոյ մեր «չէզոքապաշտ» տաւարականներուն ու նոյն իսկ մտաւարականներուն համար...):

Մահ Յովսէփ Գուլումեանի. — Յովսէփ Գուլումեան, զոր ճանչցած եմ է՛ն առաջ Պուլոյ Կեղրոնականին մէջ, որ գրականութեանց պատմութեան դասընթացքիս կը հետեւէր, մեր ամենէն գիտակից, խղճամիտ ու հմուտ ուսուցիչներէն մին եղաւ: Կեղրոնականին մէջ աշակերտ եղած տունէն՝ արդէն նկատած էի իր նկարագրի լրջութիւնը եւ աղնութիւնը, իր մտքի հասունութիւնը, իր գաղափարական հետաքրքրութեան լայնութիւնը եւ այլազանութիւնը (գիտութեանց հետամուտ ու նոյն տուն գրականութեան եւ արուեստի ջերմ սիրող) ան յետոյ՝ իբր Կեղրոնականի մէջ ուսուցիչ, իբր Միացեալ Ընկերութեան կողմէ Թրքահայաստանի դպրոցներու ընդհանուր քննիչ ու պատերազմէն ետք իբր Փահլիքի ազգային վարժարանին եւ յետոյ Մարսէլլ ու Փարիզ Դպրոցատէր Տիկնանց վարժարանին մէջ կրթական ձեռնհաս գործիչ, մեծ վաստակ ունեցաւ, ու բոլորովին բնական գտայ որ իր վաղահաս մահուան տօթիւ ամէն կողմէ իր նախկին աշակերտներն ու աշակերտութիւնները խորին ցաւի ու յարգանքի արտայայտութիւններ բարձրացնեն զէպ իր դադարը:

Ան կարեւոր անդամներէն մին էր Ռամկապար Ազատական կուսակցութեան, որուն անձնակէր ու գիտակից տարրերէն եղաւ միշտ, ատանց սակայն երբեք կուսակցամոլ ողի գնելու իր ուսուցչական գործունէութեան մէջ: 1915ի գարնան՝ Վանայ ինքնապաշտպանութեան քաջարի շարժմանը մասնակցեցաւ իբր վարող, խրախուսող, օրտապնդող մտաւարական ու բարոյական ուժերէն մին, եւ ալ օրերուն իրեն հետ եղողներ պատմեցին իր մահուն տօթիւ իրենց հրատարակած յօդուածներուն մէջ՝ այն հանգարտ ու կուռ արութիւնը զոր

ան ցոյց տուած էր :

Հրտիրուած՝ Հելլափոլիսի Նուպարեան վարժարանին տեսչութեան, ան խնդաց Գրգրոցասէրի սրտաշարժ բոյնը, ուր ամենէն սիրուած ուսուցիչներէն մին էր տարիներէ ի վեր, ու զնաց նշխարաւ, ուր իր արդէն վաժուէլ ատղջութիւնը չգիտնար ի տեղւոյն զժամային տաքին, ենթարկուեցաւ ծանր հիւանդութեան մը որ զայն քանի մը շաբաթուան մէջ զգեստեց :

Ան ջերմօրէն կը սիրէր, բախ, գրականութիւնը, և արտադրած ու էր բանաստեղծութիւններ, որոնցմէ մէկ քանին կարգադրած և արժէքաւոր դատած և՛ ցանկալի է, ինչպէս Թէֆէկեան՝ անոր նախընտրած իր գեղեցիկ յօդուածին մէջ թելադրեց, որ այդ բանաստեղծական էջերը հասարակ մը մէջ ամփոփուին :

Մահ Պարսլը Լեւոնեանի. — Պարսլը Լեւոնեան, Ջիւանի մեծ աշուղին որդին, կրտսեր եղբայրը Գարեգին Լեւոնեան յայտնի բանասէրին, Պաքէշ հաստատուած՝ զինադպարէ շրջանէն ի վեր, հիմնած էր հոն տպարան մը ու կը հրատարակէր Նոր Արշալոյս շաբաթաթերթը : Գեղեցիկ, ատոյգ երիտասարդ մըն էր, այնքա ընտանոթեամբ և աշխոյժ մտքով : Նախկին գաշակեցական, ան հետագայէն այդ կուսակցութենէն, ըմբռնելով որ յամառիլ այն ուղղութեան մէջ ուր կը յամենար այդ կադմակերպութիւնը, փնտռել էր ազգին կական շահերուն : ան դարձած էր՝ մեզի պէս՝ զուտ սրգասիրական տեսակետով՝ բարեկամ ու աջակից Սորհրդային Հայաստանի քաղաքական ու մտաւորական ղեկավարներուն :

Պաքէշ եղած միջոցիս զինքը մօտէն ճանչցած ըլլալով, սիրուն յիշատակ մը պահած և՛ իրմէ : իր բարեհամբոյր նկարագիրը, իր մեծիմաստ ու անզգի զուարթութիւնը, իր քաղցր ու զօրեղ ձայնը որով իր մեծանուն հօր երգերը՝ ինչպէս և ուրիշ հայ երգեր՝ ա՛յնքան հաճելի կերպով կ'երգէր, զինքը ինքի շատ սիրե-

լի դարձուցած էին : Բնութեան մէկ անդուլտ կատակն է որ այդպիսի յաղթանդամ, կենսալից տղամարդ մը՝ յանկարծ թոքախտէ բրտնուած՝ արագ ծիրուծով մը շրջանի, երբ դեռ երկար ստեն կրնար ծառայել իր ազգին՝ այն ճիշդ ուղղութեան մէջ զոր ընդգրկած էր :

Մահ Ունիփրիոս Անուփեանի. — Այս տարօրինակ անունին տակ համեստ ու քնքուշ բանաստեղծ մը եղաւ այն որուն մահը նոր իմացանք Հայաստանի թերթերէն : Պատերազմէն առաջ Թիֆլիսի Տարագին և Ալիքիւրին, Բանքերին և Գեղարուեստին և այլ թերթերու մէջ հրատարակած է ինքնազիր քերթուածներ և ուստ յայտնի բանաստեղծներէ թարգմանութիւններ, իր արտադրութիւնները, որոնց մէջ կան յաջող կտորներ, կ'արժէ որ ամփոփուին հասարակ մը մէջ : Վեց-եօթ տարի առաջ Փարիզի Արագածին մէջ կ'երեւար իր Բուք բանաստեղծութիւնը, որ վերածնած, աշխատող, արտադրող, զօրացող, թշնամի բուքին արշաւանքէն այլ ևս չփախող Հայաստանին պայծառ զովերդն էր : ազատայ ծագկաքաղներու մէջ պիտի իր տեղը գրաւէ այդ գեղեցիկ տաղը որ կը վերջանայ սա տողով .

Արարատի փէշերի տակ մեկ տուն ունեւ
անկործան :

Այդ տաղին Փրանսերէն թարգմանութիւնը Խ. Հայաստանի տարեդարձի միջին հանդէսներէն մէկուն, քանի մը տարի առաջ, արտասանեց Քոմէտի Ֆրանսէզի նախկին յայտնի արուեստագիտութիւններէն մին, տիկին Լարա :

Մահ Միքայէլ Վարանդեանի. — Մարտէյ այս մերջերս թատերարեմը եղաւ կրկնակ և ղերականութեան մը : Աւետիս Ահարոնեան, Պրէպան Մարտէյէ սրահին մէջ բանախօսած տուն ուղեգային արիւնախոսում ունեցաւ և անկից ի վեր, հազիւ մահունիչ տղատած՝ իր բարեկամներուն անձնուիրութեան և բժիշկներու խնամքներուն շնորհիւ, անկողնի մը

դամուսնու, լեզուն ու մարմնային աջ կողմը անդամալուծուած, գիտակցութիւնը գրեթէ բոլորովին կորսնցուցած, կը շարժարուի: Այդ տխուր դէպքէն երկու ամիս յետոյ, Միքայէլ Վարանդեան, մտերիմներու հետ ճաշած միջոցին, կաթուածահար ինկաւ, ու՝ շատոնց ի վեր արդէն հիւանդկախ՝ չկարենալով այդ հարուածին դիմանալ, քանի մը օր յետոյ հոգին աւանդեց:

Երկուքն ալ ինծի հանդէպ ունեցած են մերթ բարեկամական ու մերթ ծայրայեղօրէն թշնամական դիրք մը, երկուքին ալ գրչէն ելած են իմ մասին ամենատղեղ ֆրազներ, երկուքին ալ հետ յաճախ՝ ու մանաւանդ այս վերջին շրջանին՝ մեր ազգային դատի զեկամարութեան հարցերու շուրջ խորին տարակարծութիւններ ունեցած եմ. բայց երբ լծացայ մէկուն ցաւազին անշարժացումը եւ միւսին շանթահար մահը, սիրտս սեղմուեցաւ, յիշեցի է՛ն առաջ այդ երկու տաղանդաւոր հայրենակիցներու գրական արժանիքներն ու ազգասիրական երկարամեայ ճիգերը, եւ մին տանջանքի մահճին գամող հիւանդութեան, միւսը զգետնող հարուածին հանդէպ՝ ունեցայ ցաւի տիրական զգացում մը, զոր անոնք, աւագ բնաւ չունեցան Ղեւոնդ սրբազանի պէս արժէքաւոր ու ազնիւ Հայու մը Հայերու ձեռքով խողխողման քոսմենիի տեսարանին հանդէպ:

Անցողակի բաժմ հոս որ Ահարոնեանի պատահած դժբաղդութեան մէջ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մ'ունին իր այն ընկերները որ, գիտնալով հանդերձ իր վատատոյջ վիճակը, զինքը մղեցին երթալ երկար բանախօսութիւն մ'ընել Պրեզան Մարտէյէէի սրահին մէջ: Ան հինգ-վեց տարի առաջ արդէն ունեցած էր ստաջին կաթուած մը որ ստեն մը անոր տեսողութիւնը մթաղեց. այդ առաջին հարուածը յարարերարար թեթեւ բլալով, ան կրցաւ ինքզինքը գտնել եւ անկից ի վեր իր գործունէութիւնը շարունակել: Առող-

ջական այդ պայմաններուն մէջ, ան ստիպուած էր զգուշ վարուիլ. ինքն իսկ, քանի մը տարի առաջ, Մշակոյթի Օրուան փառիպեան տօնախմբմանը՝ ուր երկուքս ալ խօսք առինք, ինծի կ'ըսէր թէ բժիշկներն իրեն պատուիրած էին տասը վայրկեանէն աւելի տեսող ճառ շարտասանել հրապարակաւ: Արդ, զինքը տարեր էին սրահ մը որ գետնայարկի մը մէջ է գետեղւած, օդադուրկ, լեցուած խուռն բազմութեամբ մը հանդիսականներու, որոնց շատերը կը ծխեն, եւ երբ այդ տաք ու հեղձուցիչ մթնոլորտին մէջ իր ընկերները հրախրեր են Ահարոնեանը մէկ ու կէս ժամ տեսելիք բանախօսութիւն մ'արտատանելու, պէտք էր գուշակէին որ տոկիկա կրնար աղիտաբեր բլալ անոր: «Համազգային» անունով ծանօթ դաշնակցական կազմակերպութեան նախագահն ապառաժ մը ստանալու համար՝ պէտք էր վտանգի ենթարկել կեանքը: Ահարոնեանի պէս մեծ գրագէտի մը, որ իբրեւ հայ խօսքի փառպետ՝ գեղեցիկ էջերով ճոխացուցած է մեր ժամանակակից մատենագրութիւնը եւ որ զգուշ ապրելով կրնար զեռ քանի մը տարի շարունակել իր գրական արտադրութիւնները, որոնց մէջ՝ զեռ երկու տարի առաջ երեւցած կարապետներ պատմութեան քանադասական չքեղ էջ մըն էր եւ որոնց վերջինը, Հայաստանն ու Հայ ժողովուրդը, մեր պատմութեան մէկ որոշ շրջանին պերճաբան մեկնութիւնն էր:

Վարանդեան չեղաւ զեղարուեստական գրագէտ մը, սակայնպէս միտք մը՝ ինչպէս Ահարոնեան. բայց եղաւ քաղաքական ուրժեքաւոր հրապարակագիր մը, հրապարակագիր մը որ գրել գիտէր, ճշմարիտ գրագէտ մըն էր: Անխկա եղաւ գլխաւորապէս՝ տեսարան հրապարակաւորը Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ անոր ամենէն վատտակաւոր ուժերէն մին՝ իբրեւ գրող, բանախօս ու գործիչ:

Այդ ինքնատիպ անձնաւորութեան եւ անոր բազմամեայ ու բազմաձեւ գործունէութեան լիակատար դիմագծութիւնը տալ՝ այս քրտնի-

կին մէջ, անհնար է. և ուրիշ տեղ թերեւս կտարեւմ այդ աշխատութիւնը. հոս պիտի շատանամ նշելով անոր զլիաւոր գիծերը:

Ղարարադրել, իր սուսման ստացած ժրնմովի մէջ, տաճին օրէն ընկերական գիտութեանց սուսմանութեան հետամուտ ու մարքսեան վարդապետութեան յարած, նոյն տուն թանա ազգայնական, ան կանուխէն ինքզինքը նուիրեց՝ Դաշնակցական կուսակցութեան շարքերուն մէջ՝ թրքահայ ազատագրական շարժման, առանց երբեք թրքահայաստանի կամ թուրքիոյ ու և է մասին մէջ գտնուած ըլլալու, առանց ո՛չ թուրքի, ո՛չ թուրքիան, ո՛չ թրքահայուն ու թրքահայաստանի կամ Կիլիկիոյ պայմանները մօտէն ճանչնալու, առանց Լարսական երկիրներու ալ (ուր անցուց իր կեանքին մեծագոյն մասը) քաղաքական տրամադրութեանց, գիտանալիտուկան հոգեբանութեան ներքին ու իրատես բմբոնումը ունենալու, մնալով միշտ տեսարան մը, որ շատ բան իր տեսութեան ակնոյցին դոյնումը կը տեսնէր և ոչ իր ճշմարիտ գոյնով: Իր կուսակցութեան մէջ որ անունով ընկերավարական է, բայց իր անգամներուն մեծագոյն մասին մտայնութեամբ և իր գործերուն գրեթէ ամբողջութեան մէջ ազգայնամոլ է եղած միշտ, ինք յիշօրէն ընկերավարական մտացոյններէն էր, և գրեթէ միակը որ ընկերավարականութեան ինչ ըլլալը գիտէր, այդ կրօնքին սուրբ գրքին ու մեկնականութիւնները ուշագրութեամբ կարդացած, բմբոնած, խրատացած էր և գիտակցարար կը խօսէր անոր մասին: Եթէ այդ կուսակցութիւնը որ հիմնուած է զուտ ազգայնական մտայնութեամբ տողորուած գործիչներու նախաձեռնութեամբ և թրքահայաստանի ազատագրութիւնը միայն իրեն նպատակ ունենալով, Վիեննայի համագումարին մէջ՝ բուն վիճակէ յետոյ՝ իր ազգայնական ծրագրին բերած կտայած է նաեւ (այնպիսի շրջանի մը ուր ատիկա միմիայն միայն կրնար հասցնել թրքահայ գաղին) ըն-

կերավարական միջադպրոցին գործունէութեան ու հակացարական յեղափոխական շարժումին մասնակցութիւնը, ասոր մէջ Վարանդեան տմենէն կարեւոր դերն ունեցողներէն եղած ըլլալու է: Բայց դուրկ քաղաքական հաստատութենէ, մեր ազգային հարցին հետ կապ ունեցող ցեղերու, տէրութիւններու հոգեբանութեան հարեանցիօրէն ծանօթ, ան եղաւ մին Դաշնակցութեան վարիչներէն որ ընկերավարական լայնամտութիւն կարճեցին ապացուցանել (մինչ անհետատես պատահապաշտութիւն էր) գերազայնամոլ, տիրամոլ, ոչ-թուրք ցեղերու գաղութներնապէս ինզղելին ու զուտ թրքական թուրքիա մը կերտելն իրենց նպատակակոտ ունեցող ժէժն — թուրքերու գիրկը նետուիլը՝ 1903ին Փարիզի ազիտուոր համագումարին մէջ:

Ան գարձեալ գրեթէ միակին էր իր կուսակցութեան մէջ որ Փրանսերէն գրելու ու բանախօսելու կարողութիւն ցոյց տուած է (ոչ շատ վաղուն կերպով, բայց բուարար), միջադպրոցին ընկերավարական շարժման մասնակցած է կանոնադրարար, Բ. Միջազգայնականի մէջ Դաշնակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչն եղած է, ընկերավարութեան միջադպրոցին մեծ գէմբերուն հետ կապ պահած է, անոնց շրջանակին մէջ իբր հայ գէմբ մը ճանչցուած ու յարգուած է, — առանց սակայն այդ բոլորէն լուրջ օգուտ մը կարենալու բերել մեր մագովուրդին ու մեր գաղին: Թէ՛ իբր դաշնակցական և թէ՛ իբր Բ. Միջազգայնականի անգամ՝ անհաշտ կուսակցամոլ (ինչպէս կ'ըլլան գրեթէ բոլոր տեսարանները), ան ամենէն կատարի հակառակորդներէն մին միայն Հայաստանի խորհրդային կուսակցութեան, անոր գործունէութեան անհերքելիօրէն գրական կողմերուն համար իսկ պահաստական մէկ տող երբեք չգրելով, մինչ իր ականաւոր ընկերներէն ոմանք, զուտ ազգայնականներ ըլլալով հանդերձ, ինչպէս Քաջագունին, իրենց հայրենատէրի սրտին թելադրութեանց հետեւելով

և քաղաքական ընդհանուր կառուցման ճշգրիտ լմբանումով՝ բնականորեն գտան մղումը որ գիրենք հեռացուց կուսակցամուլ մտայնութենէն և անաշխարհեց գիրենք խորհելու թէ լատպոյն էր կենդանի հայրենիքին դարգացմանը դործակցիլ քան անոր այժմեան ըստ ժամանակի կոյր, ամուլ ու իր ծայրայեղութեան մէջ աղիտարեր պայքար մը շարունակել:

Վարանդեան իրը դործիչ մեր ազգային դատին համար աշխատած է երկար տարիներ, Թիյեաքի Փրօ Արմենիային ու անոր շուրջ կատարուած դործունէութեան իբր աշխատակից, յետոյ՝ Պալքանեան պատերազմի տան՝ իբր Ազգ. Պատուիրակութեան աջակից և Փրօ Արմենիայի երկրորդ շրջանին՝ Պերարի և Փրէսանէի հետ՝ իմբադիր, ու վերջապէս 1915ի սկիզբէն մինչև Փաբլիգի Հայկական Համագումարը՝ Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդական դործակից, յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան աշխատակից: Ան մեծ եռանդ ու քանադորութիւն ցոյց տուած է, բայց կուսակցամուլ գաշնակցականի և իրատեսութենէ ու ճկունութենէ դուրկ տեսարանի մտայնութեամբ՝ յաճախ սխալ է տեսած իրերը և սխալ տեսնելու մղած կամ քաջաբերած է ուրիշները:

Յրանաական հոգատարութիւնը արհամարհելու և մերժելու և ամերիկեան հոգատարութեան կառչելու յիմարութեան — որուն մէջ նեղուեցաւ, աւագ, մեր ժողովուրդը իր մեծամասնութեամբ, — անաշին ու ամենէն բուն թեյադրողներէն, մղիշներէն եղաւ ինքը:

Իբր քաղաքական դրազկտ, անթառեկ է անոր արժանիքը. մեծ աշխատասէր մըն էր, և իր քաղմաթիւ գրքերուն և անհամար յօդուածներուն մէջ ցոյց տուած է դրոգի իրական առգանդ. ունէր կուռ ու հրապուրիչ ոճ մը, իրեն յատուկ, գաղափարով լի, հմտութեամբ տողորուած. անոնց մէջ արտայայտուած կարծիքները կրնան քննադատուիլ, բայց անոնց մէջ տիրող համոզումի ուժը, գղացման քեր-

մութիւնը, ու ձեւի յատկութիւնները անեւրելի պիտի ըլլար ուրանալ: Երբ իր կուսակցամուլական կիրքը կը տիրապետէր իր մէջ, իր գրիչը կը հասնէր ամենատղեղ ծայրայեղութեանց: Զօրավար Անդրանիկի մահը ամբողջ հայ ժողովուրդին ցաւի ու յարգանքի աղաղակ մ'արձակել տուաւ, անոր բարեկամներն ու հակառակորդները՝ մեծ Հայը միայն տեսնելով անոր գաղաղին մէջ՝ այդ գաղաղին շուրջ յարգանքի խօսքեր միայն գտան բախու: Ահարոնեան ինքն իսկ, որ անոր կեանքի վերջին շրջանին՝ բաւական ցուրտ յարաբերութիւններ ունէր անոր հետ՝ Հայրենիք ամսագրին մէջ անոր ի պատիւ գիցողներդական շունչով ամբողջ երկար գրուածք մը հրատարակեց՝ որմէ զեղչած էր իր կուսակցական վերապահումները: Վարանդեան ելաւ գրեց թէ Անդրանիկ Դաշնակցութենէն հեռանալէ յետոյ՝ կենդանի դիակ մը դարձած էր (և սակայն Դաշնակցութեան մէջ ինչպէս և սնկից հեռանալէ յետոյ՝ ան միշտ մնացած էր անկեղծ, նուիրուած, համոզուած, մաքուր, անհասարակելի և քաջ Հայ): Իր կաթուածահար իշնայէն քանի մը շարաթ տուա՞լ, իր մէկ նամակին մէջ որ հրատարակուեցաւ, Վարանդեան կը գատափետէր բուն առեկութեան բառերով՝ ոչ թէ Դուրեան սրբազանը վատօրէն խողխողող ճիւղաղացած Հայերը (ոչ ալ գանոնք աչգ ճիւղաղացման մղողները), այլ նահատակուած Դուրեանը արթազանք ինքն իսկ և անոր համախոհ հայրենասէրները՝ իբր գէշ Հայեր, պատակախիշներ,՝ օտար իշխանութեանց դործակալներ(՝): Ու երկուսի Ազրիլեան թիւին տուած իր յօդուածին մէջ խորհ. Հայաստանի վարիշները կ'անուանէր «Կարմիր Զուլուներ», ու կը յեղչեղէր Յուսաբեր յիմարանոցային թերթին գարչիլ բանաձեւը ներքին թուրքի մասին, որ գոյութիւն ունի միմիայն հիւանդ ուղեղին մէջ քանի մը աշտահար գաշնակցական հրապարակադիրներու, որ ներկայ րոպէին՝ թուրքէն աւելի միտասեկար են հայ ժողովուրդին:

Վարանդեանի բաղմամբիւ արտադրութեանց մէջ կան սակայն էջեր, ուր կուսակցական մուկանդութիւնը կամ տեսութեան նկատմութիւնը չեն որ զինք առաջնորդած են, այլ զոր դրած է խոր հայրենասիրութեան մը կամ բարձր գաղտնաբարոյաւորութեան մը, դեղատիրութեան մը ներշնչման տակ, դեղեցիկ դէմքի մը, դեղեցիկ գործի մը հմայքին ազդեցութեան ներքեւ: Այդպիսի էջեր, մաքուր գագաթով մը յղացուած ու սաղանդով հիւսուած, պիտի պահեն իրենց մնայուն արժէքը եւ իրենց որոշ տեղը պիտի գրաւեն մեր ժամանակակից բաղադրական ու պատմաբանական գրականութեան մէջ:

Լսահ Գերեմիկ Գանիէլեանի. — Սրտի կախումով մը յանկարծամահ եղեր է Գերեմիկ Գանիէլեան, որ պարզացած ու ջերմօրէն ազգասէր մեծատունի ազնիւ տիպար մըն էր: Երջնակացի, իր ուսումը դերման համալսարանի մը մէջ ստացած, ան շատոնց հաստատուած Պուքրէշ, առեւտրական մեծ տուն մը հիմնած էր հոն, ուսմէն պետական շրջանակներուն ինքզինքը սիրելի եւ յարգելի դարձուցած, եւ իր գիրքը ի սպաս դրած գաղութին եւ ազգին շահերուն: Ան մասնաւորապէս Պուքրէշի հայ եկեղեցիին ու դպրոցին գործերուն կը նուիրէր իր սրտազին հոգածութիւնն ու օգնութիւնը, ու ուսմանահայ գաղութի գրեթէ բոլոր ազգագուս ձեռնարկներուն կը մասնակցէր: Գաղթականներէն շատեր կը գիմէին իրեն՝ խորհուրդ մը, օգնութիւն մը, բարեխօսութիւն մը ինդրելու. ան կը ջանար ամենուն օգտակար ըլլալ իր կրցած չափով: Չէր պատկաներ ու եւ կ'ուսակցութեան, բայց չէր քրքրու. որոշ ազգութիւն ունեցող հայրենասէր մըն էր. եղաւ այն Հայերէն որ մեր մեծ ազնեակէն ու յուսաբարութիւններէն յետոյ կենդանի ու տեւական մնացած, պարզացման ու զօրացման համբուն մէջ մտած խորհ. Համայնականին արժէքն ու նշանակութիւնն ըմբռ-

նեցին եւ անոր օգնելը ազգասիրական պարտականութեանց մեծագոյնը նկատեցին: Այն համարաւ խորին սուգը զոր արտայայտեց Ռումանիոյ գաղութը իր սառաւ մեծամասնութեամբ՝ այդ պատուական հայ ազգասէրին մահուն հանդէպ, ցոյց տուաւ ինչքան անկուսիրտած էր այդ գաղութին մէջ եւ թէ ինչքան անոր մահը ծանր հարուած մըն էր անոր համար:

«Բազմալէպ» եւ «Անահիտ» — Հ. Փէշիկեան, Բազմալէպի վերջին թիւին «Հանդէս Հանդիսից» բաժնին մէջ՝ իրեն հետ ունեցած բանավէճի քանի մը հակիրճ տուրք յատկացնելով ուղած է զայն փակել: Այդ տուրքը, իր էն տառով գրածին ծանր ամբաստանութիւններէն թեթեւցած, «արուեստէ զուրկ մէկ երկու գրչակներ տալանդաւոր հոգեկամ ըլլալու եւ ինծի պէս շատածոյներուն մօտ քակու» թերութիւնը միայն ինծի վերագրելու մէջ կը սահմանափակուին: Եւ ալ կ'ուզեմ այդ բանավէճին վերջ դնել՝ Հ. Փէշիկեանի անհարկի յարձակման այս վերածեալ ձեւին մէջ իսկ պահած անարդարութիւնն ու անտեղիութիւնը երկու բառով ցոյց տալով:

Գրական բաւական երկար գործունէութեան մէջ գաղտնաբարի անհամաձայնութիւններ ունեցած եմ բաղմամբիւ հայրենակիցներու հետ, որոնց ոմանք հանրաձայնօթ մեծատաղանդ անձնասիրութիւններ եղած են. երբեք չեմ խորհած մուր քնի անոնց, այսինքն իրենց շունեցած թերութիւնները իրենց վերագրելով գաղտնաբարի վէճի մէջ յաջողութիւնը անոնց դէմքին ու գիրքին գրադարական սեւացումով մը ձեռք ձգել ջանալ: Հիմայ չէ որ, եւ այն ալ Հ. Փէշիկեանի յարձակումէն ծագած բանավէճի մը մէջ, պիտի սկսէի պայքարի այդպիսի խտտելի եւ տկար միջոց մը գործածել: Հ. Փէշիկեան գրչակ կը համարի մէկ երկու նոր գրողներ զոր եւս զնահատման արժանի նկատեր եմ. եւ թուր էի վերջին քրոնիկիս մէջ խումբ

մը յայտնի գրողներ, որոնց մէջ իրենց աստ-
ջին քայլերէն տեսեր ու գնահատար եմ տա-
լանդի չողիւնը. այդ ցուցակը ամբողջական
չէր, ոչ ալ կազմուած էր ցոյց տայլու համար
թէ չ. Փէշիկեանն ատոնք զըջակ կը համարէ,
այլ իրը փաստ՝ սկսնակներու մէջ իրական
տաղանդը իրական գրչակէն դանդաղանել գէտ-
նայս շատանց ապացուցած ըլլալու չ. Փէշ-
իկեան կը կարծէ թէ այդ ցուցակէն մէջ գէտ-
մամբ չեմ յիշատակեր այն մէջ երկուքը գ-
րինքը գրչակ կը համարէ. ու եւ զխառնաձայն
մտացում չկար իմ թուովն մէջ զոր լիակա-
տար ընելու պէտք չունէի: Չ. Փէշիկեան կը
մեղադրէր զիս թէ ընդհանրապէս գր-
չակներու երես կուտամ, զանազ անգամայն
տեղ կը դնեմ: Ապացուցի որ ապագայը սխալ
մը չեմ գործած եւ թէ ինք է որ կը սխալի գր-
չակ կարծելով երկատարը գրողներ, որ ու-
նին ձիւրք, ունին արժէք (անշուշտ մին անկէ,
միւսը նուազ չափով) եւ արժանի են գնահատ-
ման ու խորախոյսի: Չ. Փէշիկեան չ'ազնիւր իսկ
որոշ րոն թէ որոնք են այն նոր գրողները գ-
րինք գրչակ կը նկատէ եւ գոր եւ գնահատեր եմ
ու ազատելու համար գծուար կացութեան մը
ուր դուր տեղ ինքզինքը գրաւ՝ նորէն կը կառ-
չի խորհրդաւոր գրապէտի (?) մը որ « իրմէ
տեղի փորձ ու հասուն » է եղեր եւ որուն ա-
նունը չի տար (ինչու այս անիճաստ գաղա-
նադարանութիւնը, տէ՛ր Աստուած). այդ պար-
նը իրեն գրեր է եղեր թէ « Զօպանեանի հան-
դէպ ձեր մղած պայքարը տեղին է: ... (անուն-
ները Չ. Փէշիկեան « պատշաճ կը նկատէ լու-
թեան մէջ թողել ») տախտակութիւններ են.
անոնց գրականութիւնը գուրկ է արուեստէ,
Զօպանեան կը փարէ քաղաքականութիւն մը
գոր սուսահայր պիտի րոնը դիւր է գալիս... »:
Այս խեղճ տողերը գրողը ոչ փորձ է, ոչ հա-
սուն, ոչ գրադէտ, այլ խեղանդ գրչակ, եւ
չ. Փէշիկեան շատ խախտու նեցուկ մըն է որ
դտեր է այդ քողարկեալ ոչնչութեան մէջ:

Բազմալեզու միեւնոյն թիւին մէջ, Չ. Սի-

մոն Երեմեան, հրատարակեր է յօդուած մը ս-
րով կը ջանայ պատասխանել վերջին քրոնիկիս
այն տողերուն ուր Թէրզեանի բանաստեղծու-
թեանց երկհատար հաւաքածուն հրատարակ-
ման առթիւ իր գրած տարօրինակ յօդուածին
կ'ակնարկէի: Եւ գիտել տուած էի որ հան-
գուցեալ մեծանուն բանաստեղծին քերթողա-
կան գործն իր ամբողջութեամբ մեր հասարա-
կութեան մատչելի դարձնելու ձիւրքն հանդէպ
աննպատա արտայայտութիւն ունեցած էր ան
իւր այդ առաջին յօդուածին մէջ եւ թէ հոն կա-
յին տողեր որ նոյն իսկ Թէրզեանի քերթողա-
կան արժանիքը (այս լիակատար հրատարա-
կումով իր րոյսը մեծութեան ու ալլազանու-
թեան մէջ յայտնուած) նսեմացնել նկրտելու
ընդթ ունէին: Չ. Երեմեան կը թուէ գովեց-
տով լի պարբերութիւններ պատերազմէն առաջ
իւր Գրագէտ Հայեր տխրոտով գրքերէն մէկուն
Թէրզեանի նուիրուած ընդարձակ գլուխէն: Ա-
տիկա չ'ապացուցաներ թէ իմ խմբագրու-
թեամբս կազմուած հաւաքածուն առթիւ իր
գրածը արժանի չէր իմ նկատողութեանս. սա
կրնայ միայն ապացուցանել թէ Չ. Երեմեան
ինչպիսիքն կը հակառակ՝ ատանց իսկ գայլ նշա-
րելու: Բազմալեզու իր առաջին յօդուածին մէջ
արդէն այդ հակասականութիւնը կը տիրէր,
իւրաքանչեւ գովեստի եւ պարստի, գնա-
հատման ու վերապահման ֆրագներ հոն իրա-
րու կը յաջորդէին: Ահա՛ սկզբնաւորութիւնը
այդ յօդուածին. « Թէրզեանը կը պահեմ այն
բարձրութեան վրայ ուր տարիներ առաջ գինք
բարձրացուցի, հակառակ որ երկու հատորնե-
րուն ազատութիւնները բաւական կը խախ-
տեն իր մասին ունեցած անկեղծ հիացումս »:
Չ. Երեմեանի կարծելը թէ Թէրզեան պէտք ու-
նեցած է իւր Գրական Դեմքերու այդ « սուս-
նախրութեան », հասնելու համար բարձրու-
թեան մը՝ ուր տե, հասկցող նրբաճաշակ հա-
յերու մօտ՝ շնորհիւ իր մեծ տաղանդին՝ միշտ
լեցած մնացած է, բաւական միամիտ յաւակ-
նութիւն մըն է: Իսկ Չ. Երեմեանի վերեւ մէջ-

բերուած պարբերութեան երկրորդ մասը որոշապէս աննպաստ է հրատարակման ձեռին:

Ահա՛ ուրիշ պարբերութիւն մը նոյն այդ տառջին յօդուածէն. « Թերզեան իր աշակերտներուն համար իբր գեղեցկապէս անմահն եւ տառջին վարպետն համարուեցաւ: Խնդիր է արդ թէ կարելի՞ է զինք տաղանդներու շարքին մէջ դասել. իր այնքան քերթուածներու մէջ կարելի՞ է գտնել կտորներ որոնք հաւասար մը բլլան իր տաղանդին: Հայ մատենագրութեան պատմիչները զինք լաւ չէին ուսումնասիրած. գուցէ իր երկերուն ամբողջական հաւաքածոյն ուսումնասիրելով՝ կարող բլլան ճանչնալու անոր տաղանդին յայտնի նշանները: « Այս «պաշտպանողական» ու երկրայայտից գնահատանքը՝ իրական մեծարանք է հայ բանասիրիկ բանաստեղծութեան անպիճելի վարպետներէն մէկուն հանդէպ: Ո՞վ բաւ որ միայն Թէրզեանի աշակերտներն են որ գնահատեր են անոր տաղանդը ... ո՞վ է այսօր անոր արժանիքը խնդրոյ առարկայ դարձնողը ... Ի՞նչ է այդ գուցէն ...

Ուրիշ պարբերութիւն. « Չեմ վարանիր բռնելու թէ Թերզեանի (իբր գրողէս, իբր գեղեցկապէս, իբր նրբաճաշակ բանաստեղծ) արդէն իսկ ունեցած համարը ճաշակներու, թերթերու մէջ հրատարակուած իր քերթուածներովը աւելի վսեմացած էր, իսկ այժմ այն կը նսեմանայ իր այս երկու մեծ հատորներուն մէջ, ուր կը գուշակեմ որ Թերզեան եթէ երբեք ողջութեանը ուզէր հրատարակել իր երկերու հաւաքածոյն, շատ եւ շատ խստապահանջ բնորոնք մը պիտի ընէր »: Ասիկա գնահատում է հաւաքածուն խմբագրողին համար, թէ պարտաւ: Եւ առիկա գրողը, երբ հիմա իր նոր յօդուածին մէջ կուգայ բռնել՝ « Տակաւին լոյս չէին տեսած Թէրզեանի ամբողջական երկերու ստուար հատորները, զոր ամենամեծ խնամքով պատրաստած էր Պ. Ա. Չօպանեան », չի՞ հաստատեր անգամ մը եւս իր տարօրինակ հակասականութիւնը: Հ. Երեմեան ինչո՞ւ կը կարծէ

թէ Թէրզեանի բաղժաթիւ անտիպ էջերուն մէջ (որոնք բանաստեղծին անձնատրուութեան ու տաղանդին կարգ մը անյայտ մնացած հզօր կամ շահեկան դժերը մէջտեղ հանելով՝ աւելի մեծ ու բաղժապան կացուցին անոր դէմքը), պէտք էր ընտրանք ընէր. մեծագոյն ազդերուն մէջ, հրատարակիչները իրենց վարպետ բանաստեղծներուն մահունին յետոյ երբ անոնց ամբողջական գործը հատորներու մէջ կ'ամփոփեն, անոնց արտադրութեանց մէջ ընտրութիւն ընել մտքերնէն չեն անցըներ, կը հրատարակեն ամէն ինչ որ անոնք արտադրած են: Եւ ինչո՞ւ Հ. Երեմեան կը կարծէ որ՝ « Եթէ Թէրզեան ողջ բլլար, խստապահանջ բնորոնքի պիտի ընէր », երբ յայտնի է (ներածութեանս եւ ծանօթագրութեանցս մէջ առիկա որոշապէս ցոյց տուած եմ) որ Թէրզեան ինքն իսկ այդ տպուած եւ անտիպ բարաստեղծութիւնները գրեթէ բոլորն ալ (բացի քանի մը սեւադրուած էջերէ եւ կիսաւարտ պատառիկներէ, որոնք մեծապէս շահեկան են) քանի մը անգամ տեւարակներու մէջ օրինական է մասամբ իր իսկ ձեռքով ու մեծ մասամբ օրինակել տուած է ուրիշներու ձեռքով, որպէս զի մէկ կամ քանի մը հատորի ձեռով գաննիք հրատարակէ, ու մեռած է առանց իր ծրարիրն իրականացնել կարենալու:

Եւ ահա՛, վերջապէս, նշանաւոր պարբերութիւն մը Թէրզեանի մասին, նշանաւոր իբր յարգանքի պակաս. « Մենք մեծ թերութիւն մը ունինք, երիտասարդ քերթողները այն աստիճան կը գոփենք, որ անոնք չփայցած, տակաւին աշակերտ՝ վարպետ կը համարեն իրենք գիրենք եւ կատարեալին դիմելու փոյթ չեն ընէր: Այս գասակարգին մէջ էր նաեւ Թէրզեան. ան իրաւքնէ տաղանդ մըն էր, սակայն չկատարելագործեց իր տաղանդը, որով մենք, այսօր իրմէ չունինք երկարաշունչ դիւցադներգութիւն կամ վէպ մը, որ իր տաղանդին կատարելութեան թարգման բլլար: Թէրզեան թէ եւ համիտեան դժոխային չրջաններուն մէջ

կ'աղբեր, սակայն միջոցներ ունէր, իր տա-
 րանդը ու եւ է կերպով կրնար ցոյց տալ: Ժիւլ
 Սանտոզ ինձի կ'ըսէր թէ գրական կատարելու-
 թիւնը ակնյայտնի է միմիայն թէրդեանի
 « Հրանդ եւ Արուս » գիւցաղներգութեան մէջ
 որուն Ֆրանսերէն տաղաչափեալ թարգմանու-
 թիւնը իմ միջոցով կ'ուզէր տղել Վենետիկ մեր
 Ս. Ղազարի տպարանին մէջ: Ճիշդ է որ այս
 պարբերութեան յետոյ կուգան նորէն գովես-
 տի Փրագներ, բայց չէ՞ որ այս պարբերութիւ-
 նը թէրդեանի գործին հանդէպ որոշապէս ժրի-
 տական հանգամանք ունի: Ո՞վ է ըսեր թէ տա-
 րանդի տէր գրող մը իր կատարելութեան հա-
 սած ըլլալը ազապաշտանեայ համար անպատ-
 ճառ գիւցաղներգութիւն մը կամ վէպ մը ար-
 տադրելու է, Վերլէնը կամ Պոսիէսը, Պէշի-
 թաշեանը, Դուրեանը կամ Տէրեանը կա-
 տարելութեան հասած տաղանդներ չեն ուրե-
 մին...): Ու մտածե՞լ թէ թէրդեան, որ է՛ն
 ստաջ քնարերգուի մըն էր, մեր մէջ միակն է
 որ նաեւ գրած է Հրանդ եւ Արուսի պէս բնոյա-
 ճակ քերթողական վէպ մը (քերթողական վէպ՝
 էամարթինի Ժօսիէին պէս, եւ ո՛չ թէ « գիւ-
 ցաղներգութիւն » ինչպէս կ'անուանէր զայն Հ.
 Երեմեան), ու գրած է նաեւ միլոնաշունչ
 միտաբանական գիւցաղներգութիւն մը, Ապրու-
 տալքէ, որուն մէջ սքանչելի մասեր կան եւ ու-
 բուն ամբողջութիւնը գոյազգարար մեղի չէ
 հասած: Ի՞նչպէս ժիւլ Սանտոզ, որ հայերէն
 չէր գիտեր եւ թէրդեանի բաղմամբիւ քերթը-
 ւածներէն ոչ մէկուն բնագիրը կարդացած էր,
 կրնար բաւել թէ միայն Հրանդ եւ Արուսին մէջ
 ակնյայտնի կ'երևար թէրդեանի գրական կա-
 տարելութիւնը: Ժիւլ Սանտոզ, զուիցերիացի
 ուսուցիչ մը որ Պոսիս կը բնակէր եւ բանաս-
 տեղծ չէր, այլ Փրանսագէտ միջակ գրող մը,
 ծանօթ էր թէրդեանի գործերէն միմիայն
 Հրանդ եւ Արուսին, որուն տաղաչափեալ Փր-
 անսերէն թարգմանութիւնը (1) չարագրած է

տառական թարգմանութեան մը վրայէն զոր
 հեղինակը ինքն իսկ անոր տուած էր:

Կը տեսնուի ուրեմն որ բնաւ անտեղի չէր
 այն գոյաչափութիւնը զոր յայտնած էր վերջին
 քրտնիկիս մէջ Հ. Երեմեանի այդ յօդուածի
 մասին:

Նոյն կրատարակութիւններ. — Վերջին ա-
 միաներուն մէջ, թէ՛ Հայաստան եւ թէ՛ աշ-
 տասահման, բաղմամբիւ նոր գործեր յայտնե-
 ցան, որոնցմէ ոմանք՝ շատ կարեւոր կամ շա-
 հեկան: Ասոնց մասին գրածս ստիպուած եմ
 գծախտաբար՝ տեղի պակասին պատճառով՝
 յետաձգել յաջորդ թիւի քրտնիկիս:

Կոմիտասեան պատարագը եւ փրանսակոն
 մամուլը. — Ամենէ Կաթիւնէ, Փրանսացի
 յայտնի երաժշտագէտը, « Ռեվիւ ար Միւզի-
 քօլօմի » թի 1934 փետրուարի թիւին մէջ հետեւ-
 եալ դնահատական յօդուածը նուիրած է Կո-
 միտասեան Յանձնաժողովի վերջին երկու հրա-
 տարակութեանց (Պատարագ եւ Ժողովրդական
 երգերու հաւաքածու):

« Այս երկու տետրակներուն երկրորդը կը
 շարունակէ զեղեցիկ ու հրապուրիչ շարքը այն
 հայ ժողովրդական երգերուն զոր մեր մեծար-
 ժէք պաշտօնակիցը, Կոմիտաս վարդապետ, ա-
 տենով հաւաքած ու երգչախումբերու համար
 դաշնակած էր: Անոնք իրենց շահեկանութեամբ
 վար չեն մնար « Նոր Ծարքի » հինգ պոստի-
 րէն եւ ասոնցմէ առաջ յայտնաւորէն:

« Բայց կ'ուզեմ մեր բնթերցողներուն մա-
 նաւոր ուշադրութիւնը հրաւիրել այս հրատա-
 րակութեանց առաջինին վրայ որ ամէն տեսա-

գիրը կարստած է. Սանտոզի բարգմանութե-
 նէն, որ պահուած է, եւ որ հեղինակին սնի
 նրբութիւնն ու ինքնատուրքիւնը լիապէս պա-
 հած ըլլալ չի բուիր, կը տեսնուի որ ան բո-
 մանքիկ քերթողավէպի մեծարժէք նմուշ մըն
 էր, եւ ցաւալի է որ այդ գործին՝ որ մեր մէջ
 իր տեսակէն միակը պիտի ըլլար՝ հայերէն ք-
 րագիրը կարստած է:

(1) Դժբախտաբար Հրանդ եւ Արուսի բնա-

կէտով մարտարական զորք մըն է : Ատիկա՝ արդարեւ՝ զրի առումն է հայկական ծէսի պատարագին բոլոր երգերուն ամենէն հարազատ, ամենէն զտտական աւանդութեան, — քահանային ու սարկաւազին զրուցերգները (ռէսիքաքիփ), զպիւրներու մեներգները՝ ծայնոյրաւոր մեղեդիներով, խումբին երգերը, զոր Կամիտաս վարդապետ, հմուտ արուեստագէտը, հոս՝ զաշնակած է երեք ու չորս ծայնի համար : Այդ զաշնակումը, որ թէ՛ շատ ծայնական եւ թէ՛ շատ արդիական է, սքանչելի կերպով կը յարգէ իւրաքանչիւր կարգի (մօտ) նկարագիրը. ան, ամէն տեսակէտով, մատուցար մըն է :

« Գերազանց՝ իր նախորդներէն, Կամիտաս վարդապետ շատ ճշտօրէն զրի առած է նկատի առնուած կշտութիւնները, կշտութիւններ որ մեծ մասամբ պարտաւ են, եւ ինքզինքը պարտաւոր է զգացած, իրաւամբ, ստրկարար ենթակուիլ շափի զծին, զոր զործածած էին Եկմակեան եւ Պիանքինի նմանօրինակ հրատարակութեանց համար : Երաժշտական բնագիրը հոս անհունապէս աւելի մաքուր է ուրեմն, եւ արկօնօս օկումնէն, որ երբեմն ինչ ինչ մօրիփներ աշխարհ սրահամ կամ արտայայտիչ կը դարձնէ, հոն շատ նուազ յաճախուկ է : Այս տեսակէտով, նախկին թրքական կայսրութեան հայկական սրտածմիկ Տէր Ողորմեաին մեղեդին հոս կ'երեւայ նշանաւոր պարզացման ու մաքրութեան փիճակի մը մէջ, բաղդատմամբ նախնական համին զոր ունէր այդ հայ եղանակը, որ բնականաբար աւելի յարաձայնական (տիպօնիփ) էր : (Պարսկաստանի եւ Հիւսիսային Հնդկաստանի Հայոց աւանդութիւնը, այս տեսակէտով, ամենէն մաքուրն է : Զայն հրատարակած է Թաղէս արքեպիսկոպոսը, Ամի Արզարի աջակցութեամբ, Կարկաթա, 1897) : Բայց հոս, Կամիտաս վարդապետի արդիական զաշնակումը հնարամտօրէն պահպանած է բնկերացման մասերուն մէջ նախորդ ձեւերուն կիսոյրարակային (քիսիպիփ) զգացումը :

« Վարդապետին բնագիրը խղճմտօրէն կապմած է, անոր ձեռագիրներուն համեմատ, իր աշակերտը, Պ. Վ. Սարգսեան, երկիւղած խնամքով, եւ երաժշտական կատարեալ ձեռնհասութեամբ :

« Տպագրութիւնը նշանաւոր է իր զեղեցկութեամբ : Ճակատագրաբար (ինչպէս եւ ժողովրդական երգերու կողքին ու տիտղոսները) մասնաւորապէս զծած է Պ. Ռ. Շիշմանեան, որ բարեյաջող կերպով ներշնչուած է հայ հին ձեռագիրներու զեղեցկագոյն օրինակներէն : Կը ցաւիմ որ խօսքերու Փրանսերէն թարգմանութիւնը կամ յատին պատարագի համապատասխան մասերուն մատնանշումը կցուած չըլլան այս զեղեցիկ հրատարակութեան, որ այդպէսով աւելի զիւրահանաւանայի պիտի կարենար ըլլալ ոչ-հայ երաժիշտներուն » :

Գրիգոր Սիւնիի յոբելեանը. — Ի մօտայ պիտի տօնուի արտասահմանի մէջ, ինչպէս ծանուցած է ի նախորդ քրտնիկումս, յայտնի երաժիշտ Գրիգոր Սիւնիի քառասնամեայ զործունէութեան յօբելեանը : Կազմակերպիչ Կեղր-Յանձնախումբի մէկ նոր զեկոյցէն հաճոյքով կ'իմանանք թէ « Հայաստանի Խորհրդային Երգահաններու Միութիւնը », զնահատելով Սիւնիի շատոնց ի վեր ապացուցուած տաղանդը ու նաեւ այն ջերմ յարումը զոր ան տարիներէ ի վեր ցոյց կուտայ Խորհրդային Հայաստանի եւ ձգտումը զոր ի յայտ կը բերէ երաժշտութեամբ նոր Հայաստանի յեղափոխական — ժողովրդական ոգին արտայայտելու, որոշեր է սարքել մասնաւոր երեկոյթ մը անոր զործերուն նուիրում, եւ յանձնարարեր է Պետհրատին անոր շարք մը արտագրութեանց հրատարակութիւնը :

Վերջին ամիսներու ընթացքին, Փարիզի մէջ տեղի ունեցան շարք մը հայ զեղարուեստական ուշադրաւ գէպեր — Գուրգէն Ալէմ-չահ եւ Արա Պարթեւեան երգահաններու նուա-

դաշնակցները Կաթօր մեծ սրահին մէջ, զուգահեռակար Փէլէկէլի Տան մէջ: Այդ բոլոր մէջ, Հրանտ Մուրադեանի պարական երեկոյթը թէպէտ ալ Շան Գէլիգէի մէջ, Ս. Սարգիսեանի դաշնակահանգէսը՝ Շօփէն սրահին մէջ, Ս. Խաչատուրեանի պարական սրահակարներու զուգարարութիւնը Փօրթ Փրթիի մեծ սրահին մէջ եւ Հայ « Ազատ Արուեստագէտներու »

զուգահեռակար Փէլէկէլի Տան մէջ: Այդ բոլոր մեծագէտ շահեկան հանդիսութեանց մասին, ուր հայ տաղանդը իր բազմազան ձեւերով չբեղօրէն փայլեցաւ, պիտի խօսեմ յաջորդ թիւի քրոնիկիս մէջ:

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ